

Ferenc Leicht

Életrajz

Leicht Ferenc közel ötven éve él a feleségével Budapesten, az V. kerületben, egy egyszerűen berendezett lakásban. Bútoraik nagy része családi örökség, a falakon grafikák, a vitrin üvege mögött színes fényképek az unokákról. Leicht úr még nyugdíjazása után is – egészen a legutóbbi időkig – aktívan dolgozott, izraeli turistákat kalauzolt Budapesten. Felesége – a saját és a közös életükről – novellákat, elbeszéléseket ír, melyek – Izraelben élő fiuk jóvoltából – már az interneten is olvashatók.

A családfámát csak a nagyapámig tudom visszavezetni, a dédapámról fogalmam nincs. Ugyan megvolt papíron 1944-ben, de azokat gondosan magunkkal vittük Auschwitzba, hogy igazolni tudjuk a magyar eredetünket. Ez nem volt szerencsés ötlet, mert nem maradt meg semmi sem. A szüleim 1941-ben rendezni akarták az állampolgárságukat, ugyanis akkor azokat a zsidókat, akik nem tudták igazolni a magyar állampolgárságukat – mintegy húszezer embert –, elvitték Lengyelországba, ahol Kamenyec-Podolszknál a németeknek átadták, akik megölték őket [lásd: Kamenyec-Podolszki vérengzés]. Szlovákiában, Pozsony megyében, ahol a nagyszüleim éltek, akkor még nem kezdődött el a deportálás, még rend volt, a temetők se voltak feldúlva, és aránylag könnyű volt megtalálni a dédszüleim sírját. Tudom, hogy az őseim sírjára rá volt írva, hogy honnan jöttek, generációkon át, és ezekben a temetőkben hagyományosan felírták gyakran még az elhunytak foglalkozását is. Abból meg lehetett tudni, hogy ez meg ez, mondjuk, levita volt [A leviták Lévi törzsének tagjai voltak, akik a Templom szolgálatát kapták feladatul. Ma már csak jelképes szerepük van a zsidó vallásban: közvetlenül a pap után hívják föl őket a Tórához, és ők mossák meg a papok kezét a papi áldás előtt. – A szerk.], és Bazinból jött. És 1941-ben még több évszázadra visszamenőleg megvoltak a hitközségi anyakönyvek is. Ezért azt is tudom, hogy 1805-ben egy Leicht Ferenc nevű ősöm öt hold földet bérelt, mert sajátja nem lehetett, és azon a földön szántott-vetett. Rengeteg igazoló papírt kaptak ott a szüleim, de nem maradt meg egy darab se.

Az apai nagyszüleim az Osztrák-Magyar Monarchiában, Pozsony megyében éltek. Hogy pontosan hol, azt nem tudom, de azon a környéken – Szent György, Bazin, Nagyszombat, Modor – vándoroltak a zsidók. Ezekben a falvakban évszázadok óta ott élt a család. Nagyapám, Leicht Mózes Mór 1867-ben született, és 1929-ben halt meg. Ő először rövidáru-kereskedő volt, de tönkrement öt perc alatt, a Leicht családban semmi kereskedelmi érzék nem volt, húsz fillért sem keresnénk meg a kereskedéssel. Ha minket valaki nem alkalmaz, éhen halunk. Nagyapámból később Somogyicsurgón templomszolga, samesz lett. Apai nagyanyám, Diamant Ida 1870-ban született, és 1922-ben halt meg.

Anyai oldalról sem ismertem egyik nagyszülőmet sem, mert meghaltak mindketten 1929-ben, mielőtt én megszülettem. Herczfeld Lipótnak hívták az anyai nagyapámat, 1881-ben született, nagyanyám pedig Weisz Malvin Mária volt, és ő is 1881-es születésű volt. Fillérre egyidősek voltak a nagyszüleim, és egy időben halt meg mindkettő, rákban. A nagyszüleim a Dunántúlon vándoroltak, Tilajban [Kisközség volt Zala vm.-ben, 1910-ben 600 lakossal. – A szerk.], Veszprémben is laktak, míg végül Nagykanizsán kötöttek ki. A nagyapám pék volt, és hét lányuk volt. Boldogult nagyapám mindig mondogatta, hogy ő a legmegelégedettebb ember, mert akinek hét háza van, az szeretne egy nyolcadikat is, de akinek hét lánya van, az már nem szeretne többet. A lányok közül a legidősebb Vilma volt, aki 1904-ben született, a második lány, Gizella 1905-ben, utána az anyám 1906-ban, Ilona 1911-ben, Irma 1914-ben, Erzsébet 1918-ban, az utolsó lány, Etelka pedig 1919-ben született.

Egyik nagyszülőmet sem ismertem tehát, két dédnagyanyámat ellenben igen. Ők mind a ketten Bécsből jöttek Magyarországra, és túléltek a gyerekeiket. Az egyik dédnagyanyám – az anyai nagyapám anyja – Herczfeld Katalin volt, de ő saját magát Kádinak hívta, és ezért én gyerekkoromban azt képzeltem, hogy fiatal korában mohamedán bíró lehetett, aztán később megtudtam, hogy fräulein, nevelőnő volt. Jóformán csak németül tudott, ezért ejtette a Kati nevét Kádinak, és ez maradt rajta öregkoráig. Úgy tudtam, hogy ő az én Kádi nagymamám, nyolcvan éves volt körülbelül, amikor megismertem, 1852-ben született, és 1936-ban halt meg. A másik dédnagymamámat – anyai nagyanyám anyját – úgy hívták, hogy Weisz Betti. Ő is németkisasszony volt egész életében, 1850-ben született, és 1932-ben halt meg. Dédnagyapáim viszont nem voltak, ugyanis mind a ketten lányként szültek. Én azt gondoltam kiskoromban, hogy szegényeket elcsábította a gazdájuk, holott az egyik harmincegy éves korában szült, a másik huszonkilenc éves korában. Hogy ki a dédapám, fogalmam sincs, és ma már senki sem tudja.

Mivel mindketten nevelőnők voltak, és leányfejjel szültek, a gyereket nem tarthatták maguknál, hiszen annak a családnak a gyereket nevelték, ahol dolgoztak Pesten. A sajátjukat odaadták nevelésre másoknak, vidékre. Nagyanyám, aki Weisz Mária volt eredetileg, azért kapta a Malvin nevet, mert az anyja őt történetesen egy Weisz nevű családnak adta, akiknek már volt egy Weisz Máriájuk. Megkülönböztetésül attól a Máriától, aki a sajátjuk volt, nagyanyámat elnevezték Malvinnak, és aztán nagyon szépen felnevelgették. Úgy bántak vele, mint a saját gyerekükkel, és a Weisz gyerekek is úgy tekintették, mint testvérüket. Ezért, noha ők nem rokonaink, úgy maradtak meg az emlékezetben, hogy ők a nagyanyám testvérei. A szüleim a Weiszekhez unokatestvérként viszonyultak, én meg az ő korombeli gyerekeikhez másod-unokatestvérként. Mind a mai napig úgy tartom velük a kapcsolatot, mintha vérrokonaim lennének. Nagyapámat is így nevelte fel valaki, nem tudom, ki, neki talán rosszabb sora lehetett. És a dédik már csak akkor kerültek elő, amikor már nyolcvanéves koruk körül voltak. Egészen idős korukig kisgyerekeket neveltek, német nyelven. Magyarul tisztességesen sohasem tanultak meg.

Az apám, Leicht Géza 1905-ben született Nagyszakácsiban [Kisközség volt Somogy vm.-ben, 1891-ben 1700, 1910-ben 1900 lakossal. – A szerk.]. Három lánytestvére volt: Júlia, aki 1898-ban Modoron, Olga, aki 1899-ben szintén Modoron és Frida, aki 1904-ben Enyingen született [Enying – nagyközség Veszprém vm.-ben, 1891-ben 3500, 1910-ben 4100 lakossal; járási szolgabírói hivatal, járásbíróság székhelye. – A szerk.]. A legidősebb nővére, a Juliska, Nagykanizsán lakott, és varrónő volt, nem is akármilyen. Húszéves korában volt egy vőlegénye Somogycsurgón, akit Reményi Bélának hívtak, és aki a kommün alatt a csurgói direktórium egyik tagja volt, amiért 1919-ben, a

Tanácsköztársaság bukása után felakasztották. Juliska ettől teljesen magába roskadt, és 1937-ben ment csak férjhez, egy özvegyemberhez, Hirschler Imréhez, akinek két gyereke volt. Mindhármut elgázósították később. Juliska aztán a háború után újra férjhez ment, újra egy özvegyemberhez, Balázs Vilmoshoz, akinek a lányát meg az első feleségét gázósították el. A háború után feljöttek Pestre, mert vidéken nem igazán volt szerencsés zsidónak lenni [A holokauszt alatt a vidéki zsidóság szinte teljes egészét deportálták és meggyilkolták, így a II. világháború után az addig virágzó vidéki közösségek megszűntek, a zsinagógák, kóser mészárszékek, zsidó iskolák nem működtek tovább. – A szerk.]. Olga eleinte Somogycsurgón maradt, aztán Juliskáékkal feljött Pestre. Saját lakása, háztartása soha nem volt, és szegény, egész életében a zsidótörvényeket sínylette. Huszonöt évig volt bolti eladó, de az első zsidótörvény alapján elbocsátották, 1944-ben pedig deportálták Bergen-Belsenbe. Utána egy évig Svédországban volt feljavítás végett, és mikor 1954-ben nyugdíjaskorú lett, mivel előtte több mint öt évig nem dolgozott, nem számították be neki az előző huszonöt évet, így még tíz évet dolgozhatott a minimális nyugdíjért. Kilencvenhárom éves korában halt meg, hajadonként. Frida a háború alatt, 1942-ben vagy 1943-ban Somogycsurgóról felköltözött Pestre a férjével, egy nagy lakásba, az Akácfa utca 67-be, amiben a férjének a rokonai éltek. A férjét aztán bevitték munkaszolgálatra, és megölték. A fiukkal, Miklóssal én nagyon jóban voltam, ő volt az egyetlen unokaöcsém, aki túlélte a holokausztot. Frida 1957-ben halt meg, Miklós 1992-ben.

Apám 1919-ben éppen negyedik gimnáziumba járt Csurgón – abba az iskolába, ami híres volt arról, hogy Csokonai ott tanított –, amikor eltanácsolták a gimnáziumból, mert egyszer az utcán nem köszönt a katolikus papnak. Mikor felelősségre vonták, azt mondta, hogy a keresztény tanulók sem köszönnek az ő apjának. Tudniillik Csurgón nem volt rabbi, a samesz volt a hitközség feje, ami a nagyapám volt, és neki sem köszöntek. Az apám ezután fogta magát, és elment kereskedőinasnak. Pillanatokon belül rájött, hogy ehhez nincs érzéke, és akkor elment pékinasnak. 1923-ban, tizennyolc éves korában szabadult az inasságból, akkor biciklire ült, és elindult munkát keresni. Még azt is tudom, hogy Somogycsurgóból átbiciklizett Nagykanizsára, ami olyan huszonhat kilométer. És 1923-ban beállt az anyai nagyapám pékműhelyébe segédnek. Csakhogy ott már talált egy péksegédet, akit úgy hívtak, hogy Herczfeld Terézia. Ő volt az édesanyám, aki a harmadik számú, a legméretesebb és a legerősebb Herczfeld lány volt.

Anyám Veszprémben született, 1906. július 5-én. A nagyapám nagykanizsai műhelyében három évig tanulta a pékmesterséget, és jelessel végzett 1924-ben a tanonciskolában. Nem volt gyakori akkoriban, hogy valakinek nő létére segédlevele legyen. Anyám súlyra, magasságra körülbelül akkora volt, mint én vagyok most, de tízszer olyan erős volt, mint én voltam valaha is. Ha ő valakinek adott egy pofont, akkor annak a fal adta a másikat. Hiszen egy liszteszsák nyolcvanöt kiló volt, és azt ő könnyedén felemelte. Abban az időben nem volt feltalálva a dagasztógép – vagy legalábbis nekik nem volt –, és nyolc mázsa kenyeret sütöttek naponta, plusz a péksüteményt, és ezt ketten dagasztották be apámmal, vagy amikor segéd is volt, akkor hárman.

Az én szüleim tehát így kerültek össze, és amikor én születtem, akkor egy rövid ideig Keszthelyen éltek. A néhai nagyapámat, aki Lipót volt, valami rejtélyes okból nem Lipi bácsinak, hanem Pali bácsinak hívták. A zsidó családokban az a szokás, hogy az elhunyt nagyszülőről vagy szülőről nevezik el a gyereket [lásd: névadás]. Amikor én születtem, és be kellett az anyámnak diktálnia a nevemet, Ferencet diktált be, mert lett volna egy ilyen nevű apai nagybátyám, ha nem halt volna meg fiatalon tüdőbajban. Igen ám, de ahogy én megszülettem, öt napra rá meghalt az anyai

nagyapám, a Lipót bácsi. És nyolcnapos koromban, körülmetéléskor megkaptam az ő héber nevét. Tehát a héber nevem azonos a nagyapáméval, akárcsak ő, én is Jehuda Árje lettem, de a magyar nevem, a Ferenc egy rég halott, általam nem ismert nagybátyám neve. A nagyapám magyar nevét aztán egy nálam három hónappal később született unokaöcsém kapta meg, aki Pál lett. Sajnos őt megölték később Auschwitzban. De mivel én voltam az első unoka, ezért a család, a nagynéném, mindenki Palinak hívott engem. Olyannyira, hogy az elemi iskolai bizonyítványomban Leicht Pálnak voltam beírva, mert nem kérték a születési bizonyítványt, mivel mindenki ismert. Én magam is azt hittem, hogy engem úgy hívnak. Csak amikor polgári iskolába mentem, és elhoztuk Keszthelyről a születési bizonyítványt, akkor derült ki, hogy nem az a nevem. A polgáriban meg is semmisítették az elemi iskolai bizonyítványomat, nehogy az legyen, hogy más nevű gyereket vettek fel.

Mikor én megszülettem, már mind a két dédi nálunk lakott. Hároméves koromban halt meg a Betti – azt hiszem, bőrrákja volt –, és épp hét éves voltam, amikor a Katalin. Igazándiból engem ő nevelt, mert a szüleim éjjel-nappal dolgoztak, és őrá voltam bízva. Nagyon-nagyon kedves volt, mindig elvitt sétálni a Pap-kertbe, ami körülbelül kétszáz méterre volt a lakásunktól – most Eötvös térnek hívják –, és ott lehetett játszani. Szokták mondani a szüleim, hogy amikor nagyon kicsi voltam, és kézen fogva vezetett, akkor hozzám igazította a lépteit, amikor már nagyobb lettem, és siettem volna, akkor már én vonszoltam őt magam után. Nagyon szeretett, és én is nagyon szerettem őt. Az égadta világon mindent megtett értem. Mondták, hogy mikor kiskoromban aludtam, akkor ült a babakocsi mellett, és egy zöld ággal elhessegette a legyeket, hogy ne zavarjanak az alvásban. A saját unokáit nem kedvelte, és az unokái sem őt, de én voltam a legidősebb dédunoka, és engem nagyon szeretett.

Drága jó apám a legjobb pék volt Nagykanizsán, és nem csalta meg az anyámat, nem verte, nem ivott. Egyedüli rossz tulajdonsága, hogy erős dohányos volt, élete végéig cigizett, és ezért korán, hatvankilenc évesen halt meg. Sajnos anyámat is rászoktatta a cigarettára, és ezért ő is idő előtt, hatvannégy évesen meghalt keringési elégtelenségben. Én életemben egy cigarettát szívtam el, 1935-ben. Apám akkor volt tartalékos katona, és erősen dohányzott. Volt egy olyan cigaretta, amit úgy hívtak, hogy Honvéd. Két vékony piros karika volt rajta. Én úgy hívtam, hogy karpaszományos darling. Hát a koporsószeg ahhoz képest semmi, olyan erős cigaretta volt, hogy! S apám jött haza, letette a csikket a kredenc szélére, és mikor elfordult, fogtam, beleszívtam. Apám megfordult, meglátta, azt hittem, hogy nagy fülest fogok kapni, de nem. Elvette, és azt mondta, édes fiam, úriember nem szív csikket. Tessék egy egész, tüzet is adott, és megmutatta, hogyan kell elszívni. Elszívtam azt a cigarettát, azóta egyet sem, soha. Eszembe nem jutott volna rágyújtani. Az apám értelmes volt ebből a szempontból. Nem tiltotta meg, tessék, itt van, szívd el, fiam. Hát elszívtam, három napig hánytam, mint a lakodalmass kutya. Épp hat éves voltam.

A Teleki utcában, az első házunkban nem csak mi laktunk, mert az egy nagyon hosszú telek volt, aminek hosszában az egyik fele udvar volt, a másik felén pedig volt egy vagy negyvenméteres, bogárhátú ház, és az keresztben fel volt osztva négy lakásra. Ezek mind egyszobás-konyhás lakások voltak. A házban villany volt, de víz nem. A vécé és a kerek kút is az udvaron közös volt, és csatorna sem volt, hanem a szennyvíz egyszerűen kicsurgott az árokba, és ott bizony igen bűdös volt. Az udvar túlsó végén volt a budi, vagy nyolcvan méterre a háztól, és néha a dédnagyanyám, a Kádi – ő „buttal” járt, ahogy ő mondta, „but” – azt mondta: gyerekeim, elmegyek Szibériába. Ezt úgy kellett érteni, hogy kimegy a vécére. Olyan hosszú volt a telek, hogy biciklivel kellett a kert végébe elmenni. Mellettünk lakott egy Foszák nevű cigány zenész, aztán a Boda

bácsi, a suszter, a Bóka úr, aki gépkocsivezető volt, és végül bizonyos Hollenderék, akiknek annyi gyerekük volt, mint égen a csillag, és azok nekem mind a haverjaim voltak. A sofőrnek volt egy velem egykorú, kis vörös hajú lánya, az Anci, aki, szegénykém, meghalt agyhártyagyulladásban, még ott voltam, amikor megkapta. És nekem volt egy kecském is, azt hiszem, három vagy négy évig volt meg, mert akkor öklelős lett, és a szüleim eladták.

A házunkban mi voltunk az egyetlen zsidó család. Az utcában, tőlünk a második házban volt még egy zsidó fűszeres, és az utca túloldalán, jó messze, olyan kétszáz méterre lakott egy Baneth nevű család, akiknek a fiával, a Tiborral én együtt jártam iskolába, és kész, ennyi zsidó volt az egész utcában. Az a rész nem volt zsidó környék, de Nagykanizsán egyáltalán nem létezett olyan, hogy zsidó környék. Mindenki ott lakott, ahol éppen lakott. A mi házunk jobb oldalán volt egy elemi iskola, a bal oldalunkon pedig egy Mantuana nevű tanárnőnek volt a háza.

Tehát a házunk első részében, az utca felé lakott a mi családunk, és a lakáshoz hozzá volt építve a pékműhely, ami két helyiségből állt, a dagasztó oldalból meg a sütő oldalból. Mi úgy laktunk, hogy velünk volt a két dédi, és a szüleim tartották el anyám négy testvérét, Ilonát, Irmát, Erzsébetet és Etelkát, akik akkor még iskolába jártak [A anya szülei ugyanis 1929-ben mindketten meghaltak. – A szerk.]. Az idősebb lányok már férjnél voltak. A négy lányé volt a „schultz-szoba”. Úgy hívták, hogy „schultz-szoba”, mert a nagyszüleimnek valaha volt egy albérlőjük. Én a szüleimmel laktam egy szobában, amit cserépkályha fűtött. Fürdőszobáról nem is hallottam, hogy létezik.

Kisgyermekkoromban én egy szál fekete klottgatyában jártam, mezítláb, és pont úgy néztem ki, mint egy cigánygyerek. Állandóan le voltam barnulva, és állandóan koszos voltam. Este anyám berakott egy lavór vízbe, fogott valami rongyot vagy micsodát, és szépen lepucolt.

A konyhánk úgy működött, hogy tizenhat emberre főztek. Mert voltunk mi, hárman a szüleimmel, a négy testvér, a két dédi, a házi szolga, az inas és két segéd. Vagy egy segéd és a szakácsnő, aki a szomszédban lakott, özvegyasszony volt, és a fia időnként szintén átjárt étkezni. De hát az az asszony úgy főzött, hogy! Egy héten ha egyszer hús volt, akkor mindenki örült. De legalább kétszer tészta volt. És egy héten egyszer olyan tészta, amit úgy hívtunk, hogy pékbetegség. Az mákos guba volt, és azért hívták pékbetegségnek, mert ha megmarad a kifli, nem tudja eladni, akkor beteg a pék. És fölvagdosztuk a kiflit mákos gubának, nyakon öntöttük tejjel, lekvárral, mákkal, ezzel-azzal. A levest meg úgy hívtuk, hogy megeszi leves. Utáltuk, mert a rántás dominált, hiszen anyám nem igazán tudta megfizetni a belevalókat. De gyümölcs volt a kertben rendesen, és úgy felfaltuk, hogy ihaj.

A pékségben a szüleim éjjel dolgoztak egy segéddel, egy inassal és egy házi szolgálával. Egy kiló kenyérhez – a tésztához meg a műhelytakarításhoz – négy liter víz kellett. A vizet az udvarból a kerekas kútról hordták, abból húzta fel a házi szolga a napi négy köbméter vizet. Amikor éppen nem vizet húzott vagy hordott, akkor fát vágott a kemencéhez. A házi szolga ott lakott nálunk, a kemencénk fölötti padláson, és nálunk kajált. Meg a segéd is, az inas is, mindenki. A legutolsó inasunk zsidó volt, akit sajnos Auschwitzban megöltek. Együtt voltam vele a lágerben.

A pékségben két kemence volt. Az egyiket úgy hívták, hogy emelőkemence, ami a bevetett tésztát megemelte, és egy kis héjat sütött rá. Akkor kiszedték, s szép német péknyelven, umpack, átpakolták a másik kemencébe. Umpack-kemencének hívták a másik kemencét. Abban sült meg a kenyér. Aztán cseréltek, az umpack lett az emelő, és fordítva, a másik a sütő, többször is egy éjszaka. A stelázsit, amire rárakták a kisült kenyeret, úgy hívták, hogy garb. Mindennek olyan

jópofa német neve volt, például volt olyan, hogy pekedli, ami egy félliteres bögre volt vízzel, amivel lehűtötték a kemencét, ha túlmelegedett. Mert akkor még nem voltak műszerek arra, hogy megmutassák a kemence hőmérsékletét. A péknek erre egy műszere volt: egy marék liszt. Ha azt bedobta a forró, üres kemencébe, és a liszt leesett és elégett – se nem a levegőben égett el szikrázva, se nem csak úgy leesett, és ott maradt –, akkor volt jó hőmérsékletű a kemence. Ha túl meleg volt, akkor pár pekedli vizet beöntöttek. Meg volt a streisechter, ami egy olyan füles sajtár volt, amiben víz volt, és amiből egy visli nevű nyeles kefével – ami hasonlít ahhoz a hátmosókeféhez, amit most árulnak – megmosdatták a lisztől a kenyeret, hogy ropogós legyen majd a haja. Ma már, azt hiszem, senki sem tudja ezeket a neveket.

Amikor a szüleim végeztek reggel, addigra úgy olyan nyolc mázsa kenyér volt általában meg még a péksütemény. Igen ám, de még akkor nem lehetett aludni, mert jött a bérsütés. Amit a háziasszonyok otthon bedagasztottak tésztát, azt elvitték megsütni. Hozták a fejükön szakajtóban. Ennek öt fillér volt kilója. Megmértük a kisült kenyeret, és annyiszor öt fillér. A kenyérnek meg harminchat fillér volt kilója. Ezt én nagyon tudtam. Nagykanizsának harminckétezer lakosa volt, és harminchat pékje. Nyolcszáz ember kellett hogy eltartson egy pékséget. És minket bőven eltartott. Apám volt a városban a legjobb szakember, a legjobb miser – ez is német szó, azt jelenti, hogy kever, keverő. Megszagolta, megnézte, megfogdosta a lisztet, és megmondta, hogy ennyi élesztő, ennyi só, ennyi víz kell hozzá. Sok malom szállított, és mindegyiknek más minősége volt. S aki meg tudta mondani, hogy ezt meg ezt hogy kell elkészíteni, hát az volt a miser. És az apám prima árut készített mindenből. Az állami tisztviselők, a mozi, a kórház és majdnem minden vendéglő nálunk vásárolta a kenyeret meg a péksüteményt. De elláttuk a környéket is. Nyolc mázsa kenyér az sok ám! Négyszáz darab kétkilós kenyér.

Amikor anyámék végeztek a munkával, és lefeküdtek, én akkor keltem fel. Eleinte napközben futballoztunk az udvaron a többi gyerekekkel, de én mindig csitítottam őket, hogy csendben legyenek, mert egyszer apám földühödött, mikor fölébredt, és felpofozott. Nem gyakran ütött meg, amíg élek hálás vagyok ezért, de olyankor mindig, ha fölébresztettem. Később emiatt aztán elhagytam ezt a játékot, és nagyon hamar olvasni kezdtem, még iskola előtt jóval. Talán valamelyik nagynéném tanított meg olvasni, erre nem emlékszem. A szüleimnek nem volt idejük rá, de ott volt mind a négy nagynéném, akik akkor iskolába jártak, tíz évvel volt idősebb nálam a legfiatalabb. Ötéves koromban már olvastam, hét-nyolc éves koromra kívülről tudtam azt a három Tolnai-lexikont, ami otthon volt. Úgy is csúfoltak a gyerekek, hogy „khónlexi”. Nem tanultam meg azokat a lexikonokat, de annyiszor olvastam el, hogy megragadtak a fejemben. Ugyanígy voltam a Toldival is. Annak idején, a polgári iskolában a Toldi első énekét kötelező volt kívülről tudni, a többiből elég volt csak szemelvényeket felmondani. De én annyiszor elolvastam az egész Toldit, hogy tudtam kívülről mind a tizenkét éneket.

Az otthoni könyveink között volt még személyesen nekem egy nagyon szép, Zichy Mihály rajzos Ember tragédiája, amit 1942-ben, bár micvóra kaptam ajándékba. Aztán volt egy csomó Török Rezső könyvünk, amik afféle vidám írások voltak [Török Rezső (1895–1966) – rendkívül termékeny, népszerű regényíró, színpadi szerző volt. Humoros regényeivel is sikert aratott. – A szerk.]. Nagyon szerettem a vadnyugati regényeket is, csak azokat úgy olvastam el, ahogy leírják – minthogy angolul sose tudtam –, hogy „kovboj”, és „hendsz áp” meg ilyenek. Rengeteg vadnyugati regényünk volt, és voltak még azok, amiket úgy hívtak, hogy tízfilléres regénytár, mert egy könyv tíz fillérbe került [„Tízfilléres regények” – a Révai Irodalmi Intézet 50 magyar műből álló, „Nyíl”

regénysorozata az 1930-as évek elején (Erdős Renée, Moly Tamás, Farkas Imre, Lakatos László, Kosáryné Réz Lola, Lestyán Sándor, Surányi Miklós, Bibó Lajos, Benedek Marcell, Thury Lajos, Pásztor Árpád, Babay József, Tersánszky J. Jenő, Beczássy Judit stb. írásai). – A szerk.]. Volt egy csomó könyvünk Thury Zoltántól [(1870–1906) – író, újságíró], akinek az írásait nagyon szerettem – persze akkor, amikor már nagyobb voltam, és sokat és folyamatosan olvastam –, Rejtőnk is volt már akkor. Hogy mondjam, nem igazán a tudományos műveket meg a nehéz regényeket bújtuk, de speciel az első három Tolnai-lexikon megvolt [A Tolnai Világlexikonról van szó, amelynek első kötete 1912-ben jelent meg. – A szerk.]. 1944-ben aztán minden könyvünket elvették. Nekünk most a feleségemmel van vagy kétezer könyvünk, a szüleimnél akkoriban lehetett úgy kétszáz talán. Szokták mondani, hogy nem mindegy, hogyha a gyerek nekitámaszkodik a szekrénynek, akkor egy üveg pálinka esik-e a fejére vagy egy könyv. Nekem már akkor egy könyv esett a fejemre, az én gyerekemnek pedig még inkább.

A szüleim azzal a szóbeli megállapodással tartották el anyám négy testvérét, hogy megkapják majd a házat is meg a pékséget is. Mindkettő eredetileg a nagyapámé volt. De közben az történt, hogy Vilma nagynéném férje, bizonyos Sternberger Gyula, akinek festékboltja volt, elitta a boltjának a tőkéjét – iszákos volt meg kártyás –, és eladták a fejünk fölül a házat. Akkor elosztották a hét lány között az árát, és az apám attól kezdve meg volt sértve, és soha senkiben nem bízott meg. Még bennem sem. Mert ő hét éven keresztül eltartotta a négy lánygyereket és a dédnagymamákat, azzal, hogy az övé lesz a ház, de nem lett az övé.

Amikor 1936-ban eladták a házat, kimentünk lakni a Tavasz utcába, a Katonarétre, egy bizonyos nyugdíjas tisztviselőtelepre. Egy utcával, egy L alakkal mentünk csak odébb, gyalog lehetett olyan ötszáz méter. Ezen a telepen általában nyugalmazott állami alkalmazottak laktak: nyugalmazott rendőr, csendőr, vasutas, postás, finánc, katona, akik huszonöt év szolgálat után nyugdíjba mehettek. Csak kertes házak voltak, mindegyikhez tartozott egy eszméletlenül nagy kert, vagy kétszáz méter volt az udvar, kertestül. Mi nem értettünk a kerthez, de a szomszédaink felesbe megcsinálták, beültették eperrel, a fákat visszanyesték, permeteztek. Nagyon finom eprek voltak ott, és a szomszéd, amikor leszedte, elosztotta: Lejk úr, ez a magáé, ez a mienk – mondta. Úgy hívták apámat, hogy Lejk úr, ember ki nem mondta, hogy Leicht. És volt annyi barackfánk, mint a fene, egész szezonban érett, mert többféle volt. És volt körte, meg amit el lehet képzelni. Azonkívül még voltak sertéseink is, mert disznót vágtunk.

Más jószágunk nem volt, mert azokat mindig hozták a környékbeli falvakból a parasztasszonyok: libát, kacsát, csirkét, tyúkot, ami kellett. Jöttek az asszonyok, a fejükön egyensúlyoztak egy tizenöt-húsz kilós, hatalmas kosarat – ezért az ottani menyecskéknek eszméletlen szép tartásuk volt, mert másképp ezzel a kosárral nem lehetett közlekedni –, amiben gyümölcs, zöldség, tejtermék, csirke, tojás volt, amiket rendeltek tőlük. Volt, amelyik specializálta magát, és kiabálta, hogy itt a tejes, vagy almát, körtét vegyenek, vagy csirkét, libát vegyenek, de ezek élő állatok voltak ám. Nagykanizsán volt piac is, de néha, mire beértek a piacra ezek az asszonyok, addigra már eladogatták az árujukat az utcán. A Teleki utca – ahol az előző házunk volt –, az főutca volt, most is az, kivezetett a városból Kaposvár felé.

A Tavasz utcai ház, amiben laktunk, nem a mienk volt, hanem havi 140 pengőért bérelte az apám. Ez nagy pénz volt, egy pengő húsz komoly napszámnak számított, harminchat fillér volt a kenyér, négy fillér a tojás. Akkor már nem voltak velünk a lányok, mert a Vilma magához vette a két kicsit,

a két nagyobb, az Ilona meg az Irma akkor már férjhez mentek. Azon a tisztviselőtelepen három zsidó család lakott: egy pékcsalád, az a mienk volt, egy fűszeres és egy nagyon öreg zsidó, a Dukász bácsi, aki magánzó volt, a fia pedig, a Dukász Miki agglegény. A fiú az én szüleim korosztálya volt, hát képzelhető, hogy milyen idős volt a Dukász bácsi. De nem lehetett sok vagyona, mert elég nyomorúságos körülmények között magánzott szegény. A másik család meg a Burger István és Istvánné és a lányuk, Burger Irén, ők voltak a fűszerezsek. A kislány gyerekkori pajtásom volt, és imádtam. Sajnos megölték Birkenauban. Soha el nem felejttem, itt van előttem, ritka csúnya kicsi lány, egy nyeszlett zsidó lány, de a szeme és az esze! November 16-án lenne hetvenöt éves, még azt is tudom.

Ott a telepen is volt nekünk egy ugyanolyan típusú pékségünk, mint a korábbi helyen. Ott nem volt kerek kút, hanem egy közkút volt a sarkon, körülbelül száz méterre a pékségtől, onnan kellett hordani két vödörszámra a vizet a háziszolgának. Borzasztó problémát jelentett ez. Az apámnak mániája volt, hogy elég liszt és elég fa legyen, ezért körülbelül hatvan-hetven köböl fája volt, az udvar tele volt ezzel a fával, úgy, hogy a tetejét nem láttuk [Egy ölnyi hasábfá 4 köbméter volt. – A szerk.]. A liszt a dagasztó műhely sarkában volt, általában körülbelül egy vagonnyi. Ha nem fért be, akkor beraktuk az üzletbe.

Emlékezetem szerint gyerekkoromban kétszer voltunk nyaralni. Egyszer Balatonfenyvesen és egyszer Balatonmáriafürdőn. Mindegyik alkalommal valakinek a vityillójában. Anyámmal mentünk csak, apám soha nem volt, mert egyszerre nem hagyhatták ott a pékséget, a sütést. Hát harminchat pék volt a városban, úgy elvitték volna a kuncsaftjainkat, hogy nem marad. Soha nem zártak be a szüleim. Szórakozásképpen zsugázni jártak a szomszédokkal, függetlenül attól, zsidók voltak-e vagy nem zsidók. Nagyon nagy romipartik voltak hétvégenként, és én is nagy zsugás voltam gyerekkoromban. Nagyon-nagyon ritkán voltak színházi előadások, mert egyrészt a színház elég drága volt az akkori viszonyokhoz képest, másrészt meg egyszerűen hullafáradtak voltak. A szüleim annyit dolgoztak, hogy rettenetes. És mindig éjjel, nagyon strapás volt az nekik. De imádták egymást. Nagyon édesek voltak. Apám soha nem volt durva, de állandóan azzal szórakoztak, hogy viccből veszekedtek meg verekedtek, és aztán menekültek egymás elől. Volt erre egy kitalált játékuk, amit ötvenéves korukban is még bőven játszottak. A feleségem majd eldőlt a nevetéstől, rég nős voltam, már a fiam is élt, együtt laktunk a szüleimmel, és ők még mindig ezt csinálták.

Vallásosak egyáltalán nem voltunk, már a nagyszüleim sem. Ők is a legteljesebb mértékben asszimilálódtak. Mesélték, hogy a nagyapám, aki samesz volt, szombatonként egész nap dühöngött, mert nem volt szabad cigarettázni, neki példát kellett mutatni. Ezért a szombat nekik egy pokol volt, mert akkor ideges volt a nagyapám, és a gyerekeit egzecírozta egész nap. Már a dédnagyanyáim sem voltak vallásosak, hiszen ha vallásosak lettek volna, akkor nem szereztek volna be „törvénytelen” gyerekeket. A szüleim pedig nemcsak hogy ugyanúgy öltöztek, mint a helybeliek, de disznót is öltek. Semmilyen mértékben nem volt ünneptartás. De pékségben nem is lehetett nagyon ünnepet tartani, mert a kuncsaftok nagyrészt nem zsidók voltak. Sem szombatot, sem Pészahot nem lehetett tartani, hiszen a pékségben a kovász mindig ott volt. Talán a legnagyobb ünnepkor, újévkor [Ros Hásáná] és hosszúnappor [Jom Kipur] elmentek templomba, felváltva. Nagyünnepekkor böjtöt is tartottak, de ez teljesen esetleges dolog volt. Énnekem gyerekkoromban annyi volt a zsidóság, hogy zsidó elemi iskolába jártam, és akkor nekem kötelező gyakorlat volt péntek este, szombat délelőtt az istentisztelet. Mert ha valaki hittanból bukott, akkor

osztályt ismételt. És én akkor megtanultam előimádkozni, a péntek esti istentiszteletet le tudtam vezényelni. Mikor meg polgárista voltam, akkor hittanórán kimentünk, és akkor a rabbi bácsi tartott nekünk órát.

1939-ben, tíz évesen jelentkeztem a piarista gimnáziumba, Nagykanizsán. Öt zsidó gyereket fölvettek, engem hatodikként már nem. Ez túlbuzgalom volt a részükről, mert a zsidótörvény [lásd: zsidótörvények Magyarországon] akkor csak a főiskolán korlátozta a felvehető számát, és ezt soha nem bocsátottam meg nekik. Ugyanebben az évben összeültek az anyám lánytestvérei és a férjeik. A gyerekek közül csak én voltam ott, egyrészt, mert nálunk voltak, másrészt, mert én voltam a legidősebb, aki már többé-kevésbé követni tudta az eseményeket. Arról volt szó, hogy el kéne menni, vagy itt kéne maradni. Akkoriban Uganda volt az egyetlen lehetőség, ahol befogadták volna a zsidókat Magyarországról [A középkor óta több zsidó vallási mozgalom is a visszatérést, Izrael betelepítését tűzte ki célul, és a 19. század vége óta a cionizmusnak is ez volt a törekvése. A Palesztinával kapcsolatos nehézségek miatt azonban fölmerültek alternatív kivándorlási célországok is, ezek egyike volt a 20. század elején Uganda: 1903-ban Joseph Chamberlain, brit gyarmati titkár vetette föl Herzlnek egy Kelet-Afrikában, Uganda területén megvalósítandó független zsidó állam gondolatát. Ekkorra Herzl Palesztinára irányuló erőfeszítései megghiúsultak, s reményt veszítve, beleegyezett a javaslatba. Max Nordau (1849–1923) a bázeli VI. cionista kongresszuson (1903) szintén az Uganda-terv mellett érvelt, átmeneti szükségességgel indokolva. Herzl azonban a tervvel szemben – főleg az orosz cionista vezetők részéről – kibontakozó ellenállás miatt elállt az Uganda-tervtől, és erőfeszítéseit ismét az Izraelben megteremtendő zsidó nemzeti otthonra összpontosította, halála után (1904) pedig a cionista vezetés végleg levette a napirendről Ugandát mint célországot. – A szerk.]. Apám azt mondta, hogy én, kérem, tudok minden nyelven kenyeret sütni. A Lusztig István, Irma néninek a férje – aki akkora fazon volt, mint egy szekrény, és valami eszméletlen erős férfi – azt mondta, hogy olyan munka nincsen, amit ne tudna elvégezni, mert elképesztő ereje volt. A harmadik pedig, a Schnitzer Sarlós Ferenc, Etelnek a férje, aki aranyműves és ötvös volt, azt mondta, hogy nincs a világon olyan hely, ahol ötvösként meg nem élne. A többiek – Vilma férje, a Sternberger Gyula, aki festékkereskedő volt, Gizella férje, Berger Jenő, aki kocsmáros, Ilona férje, a Vermes Wortmann Feri, aki tisztviselő és Erzsébet férje, az Eisinger Jenő, aki könyvkereskedő volt – azt mondták, hogy ők nem mennek, majd valahogy lesz, az sose volt eddig, hogy valahogy ne lett volna. Mivel a többség úgy döntött, hogy maradjunk, maradtunk. És az a legszomorúbb, hogy az a három maradt életben, aki el akart menni. A többi, aki maradni akart, abból senki sem élte túl a soát.

A polgáriiban már leventébe jártak a gyerekek, és nekünk sárga szalagos „leventébe” kellett járni [lásd: levente-mozgalom]. A leventeség hetente kétszer, tanítás utáni kötelező különfoglalkozás volt, de csak a keresztényeknek. Zsidókat nem vettek fel, és noha percre ugyanannyit dolgoztunk, mint amennyit gyakorlatoztak a leventék, minket úgy hívtak, hogy „kiszegítő előképzős ifjak”. Munkaszolgálatosságra készítettek föl. A város közepén kiröhögtek minket, amikor szemetet lapátoltunk, söpörtünk, meg mit tudom én. De engem ez nem igazán zsenírozott, mert én a város végi péknek voltam a fia, ki ismert engem a kuncsaftjainkon kívül?! Akik meg ismertek – mondjuk, akiknek én hordtam ki a zsömlét reggelenként –, azoknak meg eszükbe se jutott, hogy kinevessenek. De ott volt velem együtt egy csomó jó módú, kimondottan gazdag zsidó család gyereke, például a város leggazdagabb ügyvédjének a fia is, akiket élvezettel csúfoltak ki. A cserkészlet nem volt kötelező, de zsidót cserkésznek sem vettek fel soha. Pedig azt szívesebben

csináltam volna.

A polgári iskola elég messze volt a házunktól. Télen mindig sok hó esett, s a hatalmas hóban reggelenként utat kellett taposni, és volt, hogy hiányoztam, mert nem jutottam el az iskoláig. Akkoriban még szó se volt koedukációról, szigorúan elkülönültek a fiúk és a lányok, és nekem külön engedélyem volt a lányiskola igazgatójától arra, hogy a szomszéd kislányt, a fűszeres kislányát, aki egyidős volt velem, én kísérhettem el az iskolába meg haza. Tíz évesek voltunk, reggelenként együtt tapostuk ki az utat. Kis nyifancás lány volt, és félt a többi fiútól, mert lezsidózták. Akkoriban keményen zsidóztak. A gyerekek kiabáltak, hogy „bűdös zsidó”, meg verekedtek, a felnőttek viszont, a tanárok, úgy csinálták, ahogy ma is: kódolva, de hát egyértelmű volt. Főleg a polgári iskolában, ahová főként nem zsidók jártak. A kunceaftjaink nagy része is nagyon antiszemita volt, de nálunk vásároltak, mert jó volt a kenyér. Két sarokkal odébb volt egy másik pék, bizonyos Ferenczi Győző, aki nyilaskeresztet festetett a kapujára az 1930-as évek végén, és szólt a környezetének, hogy miért a zsidót pártolják, miért nem hozzá járnak kenyérért, alig van messzebb, mégsem vesznek nála péksüteményt. Azt mondták neki, hogy azért, mert a zsidó kenyere jobb, mint a magáé. Süssön jobb kenyeret, majd magát pártoljuk.

A Zrínyi Miklós polgári fiúiskolában az osztályfőnököm Arató Gizella volt – legyen egészséges, ha él, és áldott az emléke, ha meghalt –, egy antik bakfis – egy huszonhat éves, férjezetlen nőt már öreglánynak tartottak –, a legszigorúbb tanárnő az iskolában. Hihetetlen szigorú volt, magyart, németet tanított, és keményen forszírozta mindkettőt, nyelvtannal, írással, olvasással, mindennel. Akkor még az iskolában ajánlott nevelési módszer volt, hogy megverték a gyereket. Nádpálcával vagy mogyorófa pálcával, ami olyan vastag volt, mint a hüvelykujjam. És annak ellenére, hogy az egyik legjobb voltam magyarból és németből – a zsidó iskolában második elemtől kezdve tanultunk már németül –, rendszeresen elfenekelt, ha tévedtem. Egyébként nem volt antiszemita, ha valaki valamiben tévedett, válogatás nélkül mindenkit úgy megvert, mint szódás a lovát. 1945-ben igazolni kellett a pedagógusokat, hogy nem voltak-e németpártiak vagy ilyenek-olyanok. Akkoriban egymást igazolta mindenki, de ezt a tanárnőt nem igazolták, azzal, hogy túl lelkesen tanította a németet. Ami úgy hülyeség, ahogy van, mert a magyart is ugyanolyan szigorúan és intenzíven tanította. De nekem speciel ez a szigorúság később majdhogynem életmentő dolog volt. Akkor már nyolc éve tanultam németül, jól értettem, jól beszéltem, írni-olvasni tudtam, ami nem volt gyakori. Magyarországnak ezen a részén a zsidók magyar anyanyelvűek voltak, és Nagykanizsán azt se tudtuk, hogy jiddis nyelv létezik.

A polgári iskolában a tanárok nagy része is keményen antiszemita volt, tisztelet a kivételnek. Például a honvédelmi ismeretekből messze a legjobb voltam, egyesem volt, akkor fordítva volt az osztályzás [1948 körül változtatták meg az osztályzást: akkortól – szovjet mintára – bevezették a hétfokozatú osztályzást, ahol a 7-es érdemjegy volt a legjobb, majd az 1950/51-es tanévben visszaállt az ötfokozatú skála, de már nem az 1-es, hanem az 5-ös osztályzat volt a legjobb. – A szerk.]. El tudtam mondani az összes marhaságot, ami abban a könyvben volt, és sok-sok hülyeség volt benne. A tanár meg azt mondta a többieknek: szégyelljétek magatokat, ez a zsidó gyerek, akinek semmi köze az egészhez, tudja, és ti miért nem tanuljátok meg? Ennek ellenére az iskolában nálam magyarabb, irredentább érzelmű gyerek nem volt. Meg voltam arról győződve, hogy a Trianon jaj, de borzasztó igazságtalan, és „mindent vissza” [lásd: Trianoni békeszerződés]. A szüleimnek is ugyanez volt a véleményük – ők is teljesen magyarként élték meg az életüket, hogy zsidó származásúak, azt ők nem vették tekintetbe, és úgy képzelték, hogy Árpáddal kocogott

be az ősük –, de én messze túlhaladtam őket az irredentaságban, magyarkodásban. Az, hogy zsidó voltam, az nekem is csak annyit jelentett, hogy pénteken és szombaton el kellett menni az istentiszteletre. A rabbit, doktor Winkler Ernőt, szegényt utáltam, megölték őt is sajnos. Első elemitől negyedik polgáriig tanított végig hittant, de soha ki nem állhattam. Volt, amikor meg is pofozott, nem tudom már, miért, valamit talán rosszul tudtam. És ami még megbocsáthatatlan: ő nevelt minket magyar irredentának. Ő is az volt. De a zsidó vallási törvényeket nem tanította meg, hogy mit szabad, mit nem szabad. Nagyon összetartott a jobboldaliakkal, és a hitközség vezetői korruptak voltak. Teljesen asszimilálták az egész várost. Azt szokták mondani, hogy háromféle zsidó volt Magyarországon, ortodox, neológ és nagykanizsai. Azt is mondták, hogy Nagykanizsán még a víz se kóser, mert egyáltalán nem voltak vallásosak az ottani zsidók. Nem volt semmiféle zsidó szervezet vagy ifjúsági mozgalom sem, kivéve a nőegyletet, amit a gazdagabb zsidók csináltak maguknak, de a családkból oda se járt el senki. Anyám családja a hat nővérével egyébként is egy kész nőegylet volt.

A jugoszláv háború idején én lettem a körzetben a légvédelmi felelős [A német hadsereg a magyarokkal együtt 1941-ben támadta meg Jugoszláviát. – A szerk.]. Már minden férfi katona volt 1941-ben, és minden zsidó munkaszolgálatos. Nagykanizsán akkor nem volt rendszeres a bombázás [lásd: légitámadások Magyarország ellen], egyszer vagy kétszer repültek a jugoszláv gépek, de a légvédelmet komolyan kellett venni, és miután központilag teljesen szervezetlen volt, a környék lakói engem kértek meg, hogy legyek a felelős [lásd: légitámadások Magyarország ellen]. Nagykanizsát egyébként a háború során összesen három alkalommal bombázták. – A szerk.]. Azon a környéken én voltam a legidősebb fiúgyerek. Szépen megbeszéltünk egy meghatározott pincét, ami elég nagy volt, és öt vagy hat ház lakói mind odamentek, és zsidó gyerek létemre az én dolgom volt leterelni a pincébe egy félutcányi szomszédot meg a saját mamámat. Gondosan megnézni, hogy mindenkinek az iratai náluk vannak-e, értéktárgyaik nála vannak-e, zseblámpája, kajája van-e. Összerakattam mindenkivel egy-egy bőröndöcskét vagy zsákocskát, hogy is mondták, légócsomagot, és mindig ellenőriztem, hogy viszi-e magával. Lementünk, és mi is ott voltunk az anyámmal. Teljesen vicc volt, mert ez 1941-ben volt, már jóval a harmadik zsidótörvény idején [1941 tavaszán kezdték meg a harmadik zsidótörvény kidolgozását, amely Teleki halála miatt Bárdossy László miniszterelnöksége idején, 1941. augusztus 8-án lépett életbe: 1941: XV. tc. „A házasságról szóló 1894: XXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről. Lásd még: zsidótörvények Magyarországon. Lehet, hogy Nagykanizsa határszéli város volta miatt már korábban voltak a polgári légvédelemmel kapcsolatos feladatok, mert egyébként, országosan csak egy 1943. júniusi kormányrendelet (3500/1943) rendelte el az ipartelepeken és a lakóházakban légvédelmi óvóhely létesítését. – A szerk.]. De hát engem az nem érintett, én jártam a polgáriba nyugodtan, az apám meg sütötte a kenyeret, ha épp nem volt munkaszolgálatos.

Már én elég nagy voltam a második világháború idején, amikor jegyrendszer volt [lásd: jegyrendszer Magyarországon (1940–1951)]. Volt munkásjegy, nehéz munkás pótgjegy, kismilliófajta jegy, ami öt dekáról indult. Le kellett vagdosni a jegyeket a szelvényről, összeadni, hogy mennyi jár egy személynek, mit tudom én, például egy kiló nyolcvanöt deka. Ha kétkilós volt a kenyér, ki kellett vágni tizenöt dekát. Én ezt annyira megtanultam, hogy nem kellett darabolni, mert helyből ki tudtam vágni a kenyérből. Ezt nagyon pontosan kellett csinálni, mert ha többet adtunk valakinek, mint amennyi járt, nem kaptunk elég lisztet. Ha meg kevesebbet adtunk volna, akkor az

illető bedobta volna a rikácsot. Úgyhogy ezt én nagyon megtanultam, és még valamit megtanultam. Amióta az eszem tudom, tudok főzni, és nem is rosszul. Míg apám aludt, vagy az anyám, vagy én voltunk az üzletben, aztán cseréltek. De amikor az anyám volt fenn, rendszerint délelőtt és főzött, megtanultam főzni, hogyha ő megy az üzletbe kiszolgálni, akkor én meg tudjam csinálni a kaját. Sőt, a feleségem később én tanítottam meg főzni.

A polgári után, 1943-tól egy évet kereskedelmibe jártam Nagykanizsán. Nekem nem kellett oda felvételiznem, mert olyan tanuló voltam, hogy semmi szükség nem volt rá. Az iskolák minden évben kiadtak egy évkönyvet az összes diák névsorával és a jegyeikkel, hogy miből hányasra végzett. Annak, aki általános jeles volt, dőlt betűvel szedték a nevét, aki kitűnő volt, annak vastag betűvel. Hát én dőlt betűs diák voltam. A közismereti tárgyakat jobban tudtam, számtanból iskolaelső voltam, de például rajzolni, kézimunkázni, tornázni és énekelni soha nem tudtam. A készségtárgyakkal mindig bajom volt, és ezek lerontották az eredményem egy jó hármassal. A kereskedelmi iskolában dettó jó voltam. Én otthon soha nem tanultam, olvastam rengeteget, de ami leckét nem tudtam megírni az iskolában, azt soha meg nem írtam. Éppen elvégeztem az első osztályt, amikor bejöttek a németek 1944. március 19-én. Március 31-ével minden iskolát be kellett fejezni, minden iskolát lezártak. És március végétől fogva sorba jöttek a rendeletek. Április 5-től zsidó csillagot kellett hordani [lásd: sárga csillag], be kellett szolgáltatni a bicikliket. A pékséget ezzel nagyon taccsra tették. Négy bicikli volt, én magam is hordtam ki kenyeret meg süteményeket a kuncsaftoknak. Be kellett szolgáltatni a rádiót, telefonunk nem volt, de volt egy Box fényképezőgépem, azt is be kellett szolgáltatni. Mindent [lásd: zsidótörvények Magyarországon].

Egy szép napon kiplakátozták, hogy zsidók nem hagyhatják el a lakásukat. Ez április 26-án volt. Addig már mindent elszedtek tőlünk jószerivel. A pékség végig működött, mivel az apám önálló kisiparos volt, tehát saját magát nem rúghatta ki. Az iparengedélyt meg nem tudták elvenni, mert akkor ellátatlan maradt volna Nagykanizsa egy nagy része. Akkor már csak az anyám volt otthon. Az apám munkaszolgálatos volt, rengeteg helyen volt munkaszolgálatos, 1943-ban például Csáktornya mellett, aztán Gödöllőn, 1944-ben Veszprémben, a veszprémi Vasútépítő Századnál volt pék. Az egész háború alatt három-négy hónapokat volt munkaszolgálatban, akkor hazaengedték, azután megint elvitték. Megint hazaengedték, megint elvitték. Április 26-án még sütöttünk anyámmal, és 27-én még kenyeret árultunk, mielőtt jöttek értünk. 26-tól 28-ig ugyanis összegyűjtöttek minden zsidót Nagykanizsáról. Jött két-három rendőr, közölték velünk, hogy annyit, amennyit elbírnak, elvihetünk, kivéve a nemesfémeket, készpénzt és netán még a fegyvereket. Ezeket egy jegyzékbe vették, de nagyon általánosan, mit tudom én, egy konyha szokásos berendezése, egy átlagos hálószoba a szokásos ágyneműkkel. Minden, minden „szokásos” volt. Egy péküzem a szokásos berendezéssel. Amiket külön leadattak, azokat részletesen leírták. Többek között az ezüst penkalámat [A zágrábi Eduard Penkala – Edmund Moster Company híres gyártmánya – töltőtollak, golyóstollak, töltött ceruzák. – A szerk.], amit 1942-ben kaptam, amikor felnőttem avattak [lásd: bár micvó] –, és bár engem cserkésznek nem vettek fel, de nagyon szerettem volna egy cserkésztestet, amit meg is kaptam, azt is le kellett adni, mert hát az fegyver volt. De hogy mennyi kenyérjegy van, meg mennyi áru, azt is megszámozták. Meg azt is, hogy mennyi liszt meg fa van, de ezeket már nem írták fel, mert iszonyú sok volt, hanem rögtön kisajátították.

Akkor anyámmal először a kizsinagóga udvarába mentünk. A nagyzsinaagóga 1826-ban épült, hatalmas, belső boltozatos és műemlék. Kívül teteje van, belül boltozata. A zsinagóga az

úgynevezett nagytemplom volt, abban volt orgona is [Egyébként zsinagógában Magyarországon elsőként, 1845-ben! – A szerk.]. Azonkívül volt még egy kizsinagóga is. A kizsinagóga egy hatalmas épületkomplexumban volt, amiben benne volt a zsidó elemi iskola, a kereskedelmi iskola – mert az eredetileg zsidó kereskedelmi volt, csak a város átvette, de nagyon sok zsidó tanár és fiatal járt oda –, a zsidó aggok háza, egy bérház – ahol lakások is voltak, amikben a nagykanizsaiak mellett hitközségi alkalmazottak is laktak – meg a kizsinagóga. Mivel mi a város szélén laktunk, mire hozzánk kijutottak a begyűjtéssel, addigra a nagytemplom már megtelt, s akkor kezdték a kistemplomba slichtolni a zsidókat. Anyám többi testvére, mind az öt, már a nagytemplomban volt. Sőt apámnak az a nővére, aki ott lakott Nagykanizsán, a Juliska is ott volt, csak az Olga maradt Somogycsurgón, a Frida már korábban fölköltözött Pestre a férjével. És április 27-ről 28-ra virradóra történetesen éppen édesapám testvérének, a Juliska nagynénémnek a lakásába tettek, aki a kistemplom melletti bérházban lakott – és a hitközségnek fizette a bérleti díjat –, és akit addigra már átvittek a nagytemplomba. Ott voltunk egy éjszakára az édesanyámmal, meg vagy tíz család volt még oda összezsúfolva, voltunk vagy harmincan. És az imádatom tárgya, a szomszéd kislány, a fűszeres kislánya is ott volt, és teljesen boldogok voltunk, hogy együtt lehettünk. És ráadásul ott voltak még a nagybátyám angóranyulai is. A Juliska nagynénémnek a férjét ugyanis, a Hirschler Imrét – aki tisztviselő volt – a zsidótörvények alapján kirúgták az állásából, és hogy valami megélhetést találjon, angóranyulakkal kezdett foglalkozni. Akkoriban az volt a menő, mert jól lehetett értékesíteni a szőrét. De mivel őket átvitték a nagytemplomba, a nyulakat senki sem etette, pedig oda volt készítve melléjük a lucerna. Mikor minket oda bevittek, én elkezdtem etetni a nyulakat, és egyszer csak odajött mellém egy fiatal SS – mert a gettót már SS-ek őrizték –, és békésen etettük egymás mellett a nyulakat. Nekem ott a gettóban nem voltak rossz tapasztalataim. És mikor aztán hozták a csáktornyaiakat meg a muraközieket, akkor minket átraktak az aggok háza egyik szobájába.

Nagykanizsán volt egy internálótábor, a volt kávégyárban. Ott is voltak baloldaliak meg ilyen-olyan emberek, és sok zsidó. De mivel az internálótábor kicsi volt, néhány vagonnyi zsidó telt ki csak belőle, bejöttek a kistemplomba meg a nagytemplomba, és tizenöt és hatvanöt év közötti férfiakat és nőket válogattak ki, hogy munkára viszik őket. Többek közt engem, az anyámat, a Bözsi nagynénémet, annak a férjét, de például a szomszéd kislányt nem. Nem vitték el azokat sem, akiknek kisgyereke volt, hiába esett ebbe a korba. Aki ebbe a kategóriába belefért, azt szépen sorakoztatták huszonkilencedikén délután, kikísértek a kávégyárhoz a vasútállomás mellett, és odaállt egy vonat. De azt nem tudtuk, hogy a szerelvény elején egy csomó teli vagon van a kávégyárban bevagonírozottakkal, azt senki se mondta. Felraktak bennünket vagy nyolcvanunkat. És akkor azt a jó hosszú vonatot megtöltötték fene tudja, hány nagykanizsai, csáktornyai és muraközi illetőségű, relatíve nem öreg zsidókkal, férfiakkal, nőkkel vegyesen. Én az anyámmal, a Bözsi nagynénémmel, a férjével és jó pár iskolatársammal kerültem egy vagonba. Azokat a rendőröket, akik minket felpakoltak, korábban soha nem láttam, úgy jó tíz éve tudtam meg, hogy szombathelyiek voltak.

És 29-én elindult a vonat, de hogy hova megyünk, azt senki nem mondta. De mivel az első vonat volt, mindenki optimista volt, senkinek eszébe nem jutott, hogy valami probléma lehet. Kaját hazulról még mindenki hozott, két nap alatt nem ettük meg, amit elbírtunk, azt vittük a vonatra is. De a végével gond volt. Egy vödört föláldoztunk pisilni, és mikor valakinek nagydolga volt, akkor frankkávés dobozokba meg különböző élelmiszerdobozokba és más üres dobozokba lerendeztük a

dolgokat. Amikor valahol megállt a vonat, akkor a németek leengedtek mindenkit székelni, de a fenekükre állítottak géppuskákat. A Bözsi nagynéném költött is erről egy dalt az „Én a téglagyárban lakom” dallamára, hogy „Mi a vagonokban lakunk, tartogatjuk a salakunk, de ha állomást elhagyunk, kidobjuk a kiscsomagunk”. Akkor is a humoránál volt, és éppen akkor, május elsején voltak első éves házások az Eisinger Jenővel, akit ő elcsaklított a korábbi feleségétől. Az „Én a téglagyárban lakom” különben munkaszolgálatos nóta volt, amit az apám meg a család többi, munkaszolgálatban lévő tagjai hoztak haza. Rengeteg zenész volt munkaszolgálatban, például az apámmal együtt volt a Filu nevű zenekar vezetője – ez a háború előtt egy nagyon ismert dzsesszzenekar volt Budapesten –, a Schenkelbach Fülöp, és még ma is megvan annak a dalnak a kottája, amit az apámnak írt ott helyben, és soha sehol nem adta elő.

A vagonban, aki aludt, az csecsemő pozitúrában volt, aki nem aludt, az meg ült. A vagon padlóján természetesen. És mivel mindenki ismert mindenkit, egy csomó osztálytársam volt ott, semmiféle konfliktus közöttünk nem volt. Mindenki optimista volt, és úgy elvöltünk egymással. Talán még sajnáltam is, hogy a szomszéd kislány nem jött velünk. Május másodikán megérkeztünk egy hatalmas sík területre. Mielőtt megállt a vonat, a réseken át lehetett látni, hogy lelőtt repülőgépek roncsait szerelik szét csíkos ruhás emberek, de fogalmunk nem volt arról, hogy nekünk ehhez valami közünk lesz. És akkor kinyitották a vagonokat, és elkezdtek ordítózni, csíkos ruhás, talpig úriemberek, hogy mindenki hagyjon mindent a vagonokban, még a nők a ridiküljüket is, és mindenki azonnal szálljon ki. S fölszálltak noszogatni. Az egyik megkérdezte tőlem jiddisül, hogy hány éves vagyok. Ezt azért értettem, mert rettentően hasonlított a németre. Tizenöt, mondtam, mire ő: mondj tizenhetet. Nem tudtam jiddisül, de ezt szerencsére megértettem. És akkor leszállítottak minket, sorakozó, ötösével. Én az anyám kezét fogtam egyik oldalról, a másik oldalról a nagynéném kezét, és a túloldalon volt a nagynéném férje meg még valaki, de már nem tudom, hogy ki. Azt tudom, hogy ötösével mentünk. Szép lassan ballagtunk előre. Nem noszogattak különösképpen, de farkaskutyák, SS-ek voltak, szóval fenyegető helyzet volt, de senki egy hangos szót nem mondott. Nem ordítottak, nem fenyegettek. És odaértünk egy elegáns német tiszt elé.

Mint utóbb kiderült, ő volt Mengele. Nagyon érdekes módon, akkor velünk nagyon udvarias volt. Azt mondta az édesanyámnak nagyon udvariasan: „Gnädige Frau, können Sie laufen?” [Német: Hölgyem, tud Ön futni? – A szerk.]. Az édesanyám nem értett egy szót se németül, avval szoktam cukkolni, hogyha a magyar nyelv nem lenne, akkor ugatnia kéne, mint a kutyusoknak. És persze nem értette a kérdést. Azt mondja nekem: mit mond, mit mond, mit kérdezett? Én úgy fordítottam le, hogy azt kérdezi, hova szaladjon. És akkor azt mondta, hogy ideiglenesen el kell válnunk. A hölgyek, legyenek szívesek, balra, a férfiak, legyenek szívesek, jobbra menni. Elválasztottak bennünket, és nem láttam többet sem az anyámat, sem a nagynénémet, amíg vissza nem jöttek a deportálásból. Én a nagynéném férjével mentem, azzal a bizonyos Eisinger papírkereskedővel együtt, és mindkettőnket munkára osztottak be. Mint utólag megtudtam, az anyámat és a húgát is.

Birkenauban voltunk. Birkenau óriási volt, két négyzetkilométer. A tábor mellett volt az IG Farbennek egy hatalmas épülő gyára [Az IG Farbenindustrie-konzern. Ők építették fel Auschwitz mellett a Buna-Werke szintetikus gumi- és benzinyárat, ahol sok fogoly dolgozott. – A szerk.]. Abból a körülbelül négyezer emberből, akik azzal a vonattal érkeztek, amivel én is, mindösszesen csak a harmadát osztották be munkára, a többit elgázosították rögtön. Ami, idézőjelben mondva, „kiváló arány”, mert a későbbiek során volt olyan transzport, amit százszázalékosan elgázosítottak. Nem volt hely a lágerban, és elgázosították őket. Általában négy-öt százalék ment munkára, a

kilencvenöt-kilencvenhat százalék rögtön a gázba. De mi munkára alkalmasnak tűnő társaság voltunk. És minket, négyszáz vagy négyszázötvenünket, nem tudom pontosan, felraktak teherautókra, és átvittek abba a táborba, ami öt kilométerrel odébb volt, és az IG-é volt. A láger közepén lévő főutat úgy hívták, hogy Lager Strasse, s ott ötösével felsorakoztattak, és szép lassan elindultunk a tábor másik, a kapuval ellentétes vége felé, ahol a fertőtlenítő volt.

Amikor ott mentünk, akkor két oldalról a régi foglyok odakiabáltak nekünk, hogy dobjuk oda, ami a zsebünkben van, mert azt úgyis elveszik tőlünk. Nem dobtuk oda, fogalmunk nem volt, hogy elveszik, nem veszik el. Semmi tájékozódásunk nem volt. De nálam semmi olyan nem volt, aminek értéke lett volna. És mikor odaértünk, akkor mindenkit levetkőztettek pucérra. Télikabátban voltam és egy szép síbakancsban, noha soha nem tudtam síelni. Rendesen fel voltam öltözve, nem elegánsnak, hanem ahogy a zalai parasztok jártak – bakancsban, szövetnadrágban, ujjas mellényben. És kesztyű volt nálam, de a lényeg az, hogy mindent elvettek, inget, gatyát, zoknit. A Bocskai-sapka még a fejemen volt, s akkor azt erőszakkal, durván el akarták venni. Én meg tiltakoztam, hogy ne vegyék már el, hát az iskolai sapkám, kinek árt az, ha megvan. Utólag rájöttem, hogy én miért ragaszkodtam hozzá. Mert az adta nekem az identitást, hogy én ahhoz az iskolához, Nagykanizsához, egyáltalán Magyarországhoz tartozom. De akkor erővel elvették. És akkor azt mondták: „minden zsidó egy szarból készült”, s elkezdtem bögni, mint egy szamár. És akkor jöttem rá, hogy én mégsem vagyok magyar, hiába érzem, hiába hiszem azt. Akkor jöttem rá, hogy nem reális, ahogy én éltem vagy gondolkodtam, hanem tudomásul kell venni, hogy én más etnikumhoz tartozom. Az eredeti környezetem nem szeret, kiadtak a németeknek, akik pucérra vetkőztettek, kopaszra nyírtak, még azt is lenyírták rólam, ami éppen hogy csak volt, mert tizenöt évesen nem igazán volt sok nyírnivaló. Még nem is borotválkoztam akkor.

Átpasszoltak egy zuhanyozóba, ahol volt körülbelül két és fél másodpercig víz, gyorsan le kellett mindenkinek mosni magát. Adtak szappant, az volt ráírva, hogy R. I. F. Később tudtam meg, hogy Reine Jüdische Fett. Tiszta zsidó zsírból, tehát emberekből főzték [Jelenlegi ismereteink alapján az emberi zsírból készült szappan legenda, ami egy félreértelmezésen alapul. A német megszállók a lengyel gettóban „Rif” feliratú szappanokat osztogattak. A Rif betűszót a gettóbeli zsidók úgy oldották fel, hogy „Rein jüdisches Fett”, azaz „tiszt zsidó zsír”, és ennek alapján terjedt el az a hiedelem, hogy a koncentrációs táborokban a zsidó holttestekből szappant készítenek. A RIF valójában azt jelenti, hogy „Reichsstelle für Industrielle Fettversorgung” (Birodalmi Ipari Zsíradékelési Hatóság). – A szerk.]. Utána pár pillanatig hideg víz, utána futás át a szabad területen keresztül az ellátó barakkba, ahol elláttak minket egy gatyával, inggel, ahogy jött. Csíkos nadrággal, csíkos zakóval. Más semmi. Cipőt nem kaptunk. A mienkét viszont elvették. Sorakoztatták az egész társaságot, ott álltunk sorban négyszázan mezítláb. Jött az SS, nézi, hát a cipőtök hol van. Jelentettük, hogy elvették tőlünk. Kiderült, hogy elfelejtettek facipőt rendelni ennyi emberre, csak a ruhát rendelték meg. A szemünk láttára eszméletlenül összeverte azt a felelős foglyot, aki ebben hibázott, aztán azt mondta, hogy mindenki menjen, és vegye fel a saját cipőjét. Az én síbakancsomat az orrom elől elcsípte egy volt iskolatársam, bizonyos Nádor Gyuri. Nagyon dühös voltam emiatt, én viszont kaptam egy kicsit kisebb, de vadonású bakancsot. Mindenféle fajta, jó cipő, rossz cipő, egész cipő, félcipő volt, de akkor mindenki, aki bírta, marta. A bakancshoz én ragaszkodtam, és a bőrcipő életmentő volt, mert a facipő kegyetlen valami volt. Akiknek tönkrement a bőrcipője, és facipőt kaptak, azok kevesen éltek túl.

A fürdőben kaptuk a tetoválást is. Foglyok tetováltak, régi foglyok. Mire megkaptuk a csíkos ruhát, már be voltunk tetoválva. Én a 186889 számot kaptam. Tehát énnekem nincs A-B számom, mert május tizenötödike után minden zsidót A-val vagy B-vel jelöltek. Eggyel kezdték, és húszezerig számozták. S mikor az A-ból kitelt a húszezer, akkor B szintén húszezerig. De ki se telt, mert közben január jött, és evakuáltak. Nagyon elkeseredtem, hogy hát nem vagyok mégse egy szarvasmarha, hogy megjelöljenek, de aki tetovált, azt mondta, ne bánd, ez majdnem életbiztosítás. Akik nem voltak tetoválva, azok sokkal gyakrabban kerültek gázkamrába, mint akik tetováltak voltak. Mert az azt jelentette, hogy valahol dolgozik.

Újra felsorakoztunk, és elvittek minket a karantén blokkba, amelyik a negyvennégyes számú blokk volt. Ötvenhat blokk volt plusz a segédépületek, a zuhanyozó, vécé. A negyvennégyes blokkban sem volt se mosdó, se vécé. A két hét karantén alatt egyebet sem csináltak, csak oktattak, hogy hogy kell számlálási sorakozóra kiállni. Meg ha látunk egy németet, öt lépéssel előbb le kell kapni a sapkát, és öt lépés után vigyázzmenetben kellett elmenni mellette, akármilyen rosszul is vagyunk. És hogy a megszámláláskor sorakozó van, és az soká tart, mert volt ott vagy tízezer ember, és amíg azt le nem számolták, addig egy blokk sem mozdulhatott. Mindenkinek állni kellett. Az volt a mániájuk, a folytonos létszámmellenőrzés. Meg hogy kaját hogy kell enni. Az oktató, azaz block ältester történetesen egy német bűnöző volt, a ruháján egy zöld háromszög mutatott lefelé, ami általában a bűnözőknek volt a jelzése [Block ältester: blokkparancsnok, blokkelöljáró, a blokkot (barakkot) irányító fogoly. – A szerk.]. A mi blokkunkban neki akkora hatalma volt, hogy szinte élet-halál ura volt. Az ő és az összes blokkparancsnok felettese a lager ältester volt – az ältester azt jelenti, hogy legidősebb, de egy frászt voltak ők idősebbek –, aki szintén német bűnöző volt, és mindig kiglancolt, kisuvickolt szép csizmában járt.

Kés nem volt, eszcsájg [evőeszköz] nem volt. Elmondták, hogy jár mindenkinek egy negyed kenyér naponta, hetenként kétszer egy fél kenyér, ami téglalap alakú volt. Jószerével fűrészporból, korpából, az isten tudja, miből. Nagyon rossz volt, de hát amikor éhes voltál, akkor jó volt. Meg hogy a negyed kenyérhez csak akkor fog járni a „zulag”, tehát a hozzáadás, hogyha dolgozunk. A hozzáadás adott esetben egy kanál hitlerszalonnát, azaz marmeládot jelentett. Ha nem marmeládot, akkor véres hurkát, ha nem véres hurkát, akkor margarint. A margarin – de minden – akkora volt, mint egy kockacukor körülbelül. Ezt reggel kiadták, valaki megette, vagy nem ette meg. Az az ő dolga volt. Adtak hozzá feketekávé, félliternyit, persze pótkávé, és szerintem telis-tele volt brómmal [Nyugtató adagolására (brómozásra) semmilyen konkrét bizonyíték nincs, bár nagyon sokan, különböző helyekről állították, hogy brómozták a foglyokat. De valószínű, hogy nem is volt szükség a brómra: a kevés ennivaló, a verés, a hideg vagy éppen a forróság, a kevés alvás, a szörnyű munka stb. nagyon gyorsan kiszívta a foglyok erejét, megtörte az ellenállásukat. – A szerk.]. Senkinek sem voltak, hogy úgy mondjam, ösztönös gerjedelmei. És szigorúan megtiltották a vízivást. Mosakodni szabad volt, inni nem. Hatalmas plakáton ki volt plakátolva, hogy egy korty víz az életedbe kerülhet.

Az Auschwitzba megérkezett magyarországi zsidóknak mindegyikével írtak egy levelet, egy előre nyomtatott német nyelvű levelezőlapot. Az volt rajta, hogy Waldsee-ban vagyok – ez egy svájci üdülőhely volt –, jól vagyok, mindenkit üdvözlök, és alá lehetett írni, és meg lehetett címezni, és haza lehetett küldeni [Randolph L. Braham: A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon (Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003) című könyvének glosszáriumában olvasható: „Waldsee: a deportálandó magyar zsidók lecsillapítására a nácik által kitalált helynév. A deportált zsidóktól, akik

közül sokat mindjárt elgázosítottak, megkövetelték, hogy e »helységet« feltüntetve írják meg haza, hogy jól vannak.” Egyébként van egy Waldsee nevű település Dél-Németországban, Svájcban nincs Waldsee. – A szerk.]. Olyanok is megírták, akik öt perc múlva a gázkamrában voltak. De mindenkinek adtak, hogy életjelt adjon magáról. Abban a lágerben, ahol én voltam, ott is kiosztották a Waldsee-lapokat, és írtam is az egyik szomszédomnak, aki Nagykanizsán a pékségünk mellett lakott. És az anyám, ahol volt ugye, a női táborban, ő is írt. Akkor őt már a kommandójával bevitték a Stammlagerbe, s onnan járt ki dolgozni [Stammlager: törzstábor; Auschwitz I, azaz a tényleges auschwitzi tábor (a magyar deportáltak nem Auschwitzba, hanem Birkenaubába érkeztek). – A szerk.]. És ezeket a lapokat a szomszédok megkapták. Ismerték az apám munkaszolgálatos címét, és elküldték neki egy borítékban a két változatot. Sajnos nincs meg egyik sem, mert akkor senki sem gondolta, hogy megőrizzük. Történelmi ereklyék lennének ma már. És az apám írt egy választ Waldsee-ba címezve, mert azzal kapták meg a szomszédok a lapokat, hogyha valaki válaszolni akar, németül írjon, tegye egy borítékba, s a budapesti hitközség címére küldje el. Ugyanis ezek a lapok úgy kerültek Magyarországra, hogy egy német katonai furgon elhozta Budapestre a németek által kinevezett zsidó vezetőknek, hogy küldjék szét. És ők szét is küldték, a válaszokat be is gyűjtötték, ahol jött. Mikor a legközelebbi lapokat hozta a német autó, a válaszokat fogták, berakták, elvitték. És az auschwitzi törzstáborban egy szép napon sorakozókor elővették ezeket a leveleket, és névsor szerint kiosztották. Richtig az anyám megkapta. Senkit nem tudok rajta kívül, aki választ kapott volna. Merthogy többnyire már nem is éltek addigra. Az volt benne, hogy minden rendben van stb., és apám azt írta németül, hogy Feri is írt. Ebből az anyám megtudta, hogy én valahol megvagyok, hogy hol, azt nem, de megvagyok, tehát élek. Ezt valamikor úgy június végén, július elején tudta már.

De augusztus végétől én is tudtam, hogy az anyám valahol megvan, mert ámbár szigorúan tilos volt hírt küldeni egyik táborból a másikba, és azért egyébként halálra is szokták ítélni és felakasztani az illetőket – egy csomó akasztást én is láttam –, ennek ellenére mégis terjedtek a hírek. A női foglyokat teherautón vitték valahova dolgozni Auschwitzból reggel, és este vissza, és az a mi táborunktól is keletre volt. Tehát a nők látták, hogy van egy férfi tábor. És az az útvonal, amelyiken mi jártunk dolgozni a gyárba, keresztezte a Krakkó–Auschwitz főútvonalat. Valamelyik bátor nő az útkereszteződésben ledobott egy papírgombócot, és valamelyik még bátrabb férfi lehajolt, és felvette. És bekerült ez a lágerbe, és kézzel kézre járt. Magyar nyelven íródott, és sok más név közt az volt – megismertem a nagynéném írását –, hogy Eisinger Jenőné és Leicht Gézané keresi Eisinger Jenőt és Leicht Ferencet. Ebből tudtuk, hogy élnek, egyébként semmi hír. De hát hogy augusztusban valaki él, az semmit sem jelentett az adott körülmények között.

Mikor engem már munkára osztottak be, áttettek a harmincas barakkba, amelynek a lakói a kilencvenes kommandóban, munkacsoportban dolgoztak. Nagyon sok fiatal tették oda, mert úgy gondolták, hogy a fiatal diákokból könnyű kinevelni szakmunkást vagy legalábbis betanított munkást. És úgy hívtak minket, hogy „umschüler”, azaz átképzősök. Én történetesen schlosser, tehát lakatos átképzésre kerültem, ami gyakorlatilag egy hatalmas zárt műhelyt jelentett, és ott mindenki dolgozott. Német civilek, angol, amerikai repülő hadifoglyok, lengyel önkéntesek, francia önkéntesek és civilek, akiket erőszakkal odahurcoltak. El nem lehet képzelni azt a kavalkádot, ami ott volt. De a munka során teljesen egyforma volt mindenki. Akihez engem beosztottak, az egy német esztergályos volt, és Franznak hívott. Nem tudom már, milyen Herr akárki volt, soha nem bántott, soha bajom azzal nem volt. Sőt amikor a bakancsomnak a spicce meg a sarka elkezdett

kopni, megmutatta, hogy hol talállok vaslemezt, megtanított fúrót használni, és megengedte, hogy csináljak vasspicceket a sarkamra, és még szöget is szerzett, hogy fölülsem az orrára is, hogy a cipőm ne menjen tönkre. Én esztergályozni nem tudtam volna megtanulni, ugyanis balkezes vagyok, az esztergapadok pedig mind jobbkezesek. Ő mondta, hogy na most hozzá ilyen anyagot, adott egy sublert, vagyis egy tolómérőt, hozzá ennyi darab ilyen rudat, vidd el ide meg ide. Szóval ilyen tedd ide, tedd oda voltam. Én ehhez az egy emberhez voltam beosztva. A kommandó ötszáz emberből állt, akik a gyár területén különböző épületekben dolgoztak, építették az IG Farben gyárát. Az IG Farben rendkívül nagy vegyi gyárat épített. És hát az egész tízezer ember ott dolgozott [Az IG Farben nem csak egy gyárat üzemeltetett, ezt a telepet éppen lehet, hogy ötszázán építették. A legnagyobb IG Farben létesítményben, Monowitzban (Auschwitz III) 1945 januárjában körülbelül 10 ezren dolgoztak. – A szerk.].

És ebben a műhelyben dolgoztam én néhány ismerőssémmel, barátommal, a kilencvenes kommandóban. A kilencvenes kommandónak volt egy oberkápója, aki német bűnöző volt, és ha valaki azt kérdezi tőlem, hogy a német bűnözők jó emberek voltak-e vagy rossz emberek, esete válogatja. Az történt egyszer ugyanis, hogy leálltam a munkával. Épp nem adott munkát a mester, és hogy úgy mondjam, lazáltam. S hát odasettenkedett mögém, és egy fenyőfa léccel jól összevert. Ő is névről ismert, azt mondja, Franz, tudod, miért kaptad ezt. Mondom, tudom, mert nem dolgoztam. Azt mondja, nem azért. Hanem mert nem dolgoztál, és nem vetted észre, hogy én jövök. Mi lett volna, ha egy SS jön helyettem, mi lett volna veled, mit gondolsz? És egyébként megverhetett volna egy tölgyfa bottal, mert az is volt neki. Kezem, lábam törhetett volna, mert teljesen ki voltunk szolgáltatva. De ő ezt mondta. Na most erre én mit mondjak?

Ha valaki jól dolgozott elvben, de valójában a kápóknak a haverja volt, kapott utalványt a lágerkantinra, ahol cigarettát, mahorka dohányt, savanyú káposztát – ami vitamin volt – és mustárt lehetett venni, talán mást nem is. A kilencvenes kommandó ötszázas létszámából soha senki nem kapott ilyet, hanem az oberkápó megtartotta az egész „premier-scheint”, azután cigarettát vásárolt rajta a láger kantinjában, és az angol hadifoglyokkal – akiknek kevés volt a cigarettájuk – elcserélte azért a levesért, amit ők kaptak délben. Mi is kaptunk levest, úgy hívták, hogy „buna”leves, répalevél, csalán vízben megfőzve, meleg volt, rossz volt, mint a bűn, ízetlen volt, de megettük a maradék kenyérrel. És egy idő után mi már nem a „buna”levest kaptuk, mert a kápó rendszeresen elcserélte a hadifoglyokkal a cigarettát azért a sokkal sűrűbb, jobb levesért, amit ők kaptak, és így mi úgynevezett „engländer suppet”, azaz angol levest kaptunk. Majdnem mind az ötszáz ember. És ez a kápó egy német bűnöző volt. Aki, ha az SS látta, akit ért, ütött, mint a répát, kegyetlenül, és ugyanakkor az utalványokat nem osztotta ki, holott megtehetette volna, hanem elcserélte nekünk levesre. A hadifoglyokkal különben százszor jobban bántak, mint velünk. Volt amerikai, angol, ausztrál, új-zélandi, dél-afrikai, akiket repülővel lőttek le. Két kilométerre tőlünk, a hadifogolytáborban voltak, és ők is ott dolgoztak, ahol mi, csak a kajájuk volt más meg a bánásmód.

Tehát délben megkaptuk azt a levest, és bevonuláskor este volt úgynevezett „abend suppe”, ami egy fokkal talán jobb volt, mert elvéve krumpli is akadt benne, ami egyébként teljesen luxus volt. És ez volt a kaja. Kiszámították, hogy ez körülbelül négy hónapig elég, ha valaki rendszeren dolgozik, de négy hónap után teljesen csontsovány lett. Aki csontra lesoványodott, azt úgy hívták a németek, hogy muzulmán. És időnként szelekció volt. Ez azt jelentette, hogy pucéran végig kellett vonulni egy erős lámpa mellett az SS lágerfőorvos előtt, akit úgy hívtak, hogy doktor König. A

Mengele nem nálunk volt lagerarzt szerencsére. Az embereket a barakk egyik végébe kergették, le kellett vetkőzni, és egyenként meztelenül elmenni a lagerarzt előtt, és bemondani a számot. Nála volt egy lista, ugye karszám szerint voltunk nyilvántartva, s kipipálta, hogy hányan vagyunk. Az Eisinger Jenő, a nagynéném férje eléggé le volt már romolva, és félő volt, hogy kiszelektálják. Elbújt egy ágy alá, én meg elmentem a lagerarzt előtt, és szép harsányan bemondtam az ő karszámát, ami az enyémtől ötvennel vagy hatvannal különbözött. Utána meztelenül, ahogy voltam, a barakknak az ablakán kiugrottam, guggolva visszafutottam, visszamásztam, és délcegen elvonultam újra, és a saját számomat mondtam be. Egyébként jellemző, hogy a barakkvezető ezt tudta, de nem bánta. Nagyon sokan a saját apjukat védték meg így. Én, amíg abban a barakkban voltam, a nagynéném férjét kétszer átvittem így a szelekción. Ő ugyancsak a kilencvenes kommandóban volt, de csőszerező volt. Ott a szabadban, hatalmas állványokon ment a gőzcső, a vízcső, és ezek komoly, vastag falú, nagy átmérőjű csövek voltak, dög nehezek. Ez nagyon nehéz munka volt, és aki ezt csinálta, nagyon hamar lehetett muzulmán.

Hajnalban, amikor még sötét volt, akkor volt egy kolomp, amivel fölébresztettek mindenkit, és akkor az első volt az ágybevetés. Elvágólag minden. Mindenkinek jutott egy a háromemeletes ágyból, alsó, felső, középső. Körülbelül kétszáznegyven fő volt blokkonként, így, emeletesen. Azt hiszem, nyolcvan ilyen emeletes ágy volt. És volt szalmazsák, szalmával kitömött fejpárna, és egy darab takaró minden ágyba. Ritkán fordult elő, hogy annyira teli lett volna a barakk, hogy kettesével kellett volna aludni, általában mindenkinek volt saját ágya. Ez munkatábor volt valójában, és az auschwitz-i viszonyokhoz képest jónak számított. Az IG Farbennak volt egy hatalmas hőerőműve, aminek a lehasznált vizét például a láger megkapta fűtésre. Minden barakk központi fűtéses volt, ami télen nagyon jó volt, de sajnos a poloskák is nagyon szerették, és iszonyú poloskások voltak a barakkok télen-nyáron. Mikor megvolt az ágybevetés, akkor jött a cipőpucolás. Rejtélyes okból a facipőket, a nem facipőket, mindet be kellett kenni kocsikenőccsel. S akkor volt három vagy négy doboz kocsikenőcs, mindenki egymás kezéből kapkodta ki, természetes, hogy zsebkendő nem volt, rongy nem volt. Volt, aki az inge aljával, én a sapkámmal kentem föl. A sapkám külső oldalával. A sapka elég hasznos jószág volt, mert mindenre lehetett használni. Vécépapír sem volt, az ember olyankor az inge aljából egy kicsit letépett, s azután azt kidobta. Idővel a hosszú ingből egész rövid lett.

A mellettünk lévő barakkban, külön drótkerítéssel elválasztva, a németeknek volt a kuplerája. Oda ugyanis árja lengyel és cseh politikai fogoly nőket vittek be, csinosakat és fiatalokat, és prostitúcióra kényszerítették. Ők nem kaptak ezért semmit, csak enni. De azt eleget. És hát a menő kápók és az SS-ek maguk és néhány prominens fogoly, szigorúan német vérűek, azok bemehettek hozzájuk. Na most, különböző regényekben megjelent, hogy a zsidó lányokat kurválkodásra kényszerítették. Auschwitzban ebből egy szó nem igaz, mert pont úgy tilos volt a zsidó férfinak gój nővel hetyegni, mint ahogy Magyarországon, de fordítva is igaz volt ám. A németnek sem volt szabad zsidó nővel hetyegni. Mert a zsidókat úgy tekintették, mintha állattal közösült volna, vagy hogy fejezzem ki. A zsidókat egyszerűen nem tartották embernek. És az a német, aki véletlenül egy szép zsidó lánnyal előfordult – Birkenauban történetesen, utólag értesültem róla, hogy egy német őrmester összeszúrta a levestésztát egy zsidó lánnyal –, a zsidó lányt felakasztották, a németet agyonlőtték. Passz. Tehát szó nincs arról, hogy ők nőknek tekintették volna a legszebb zsidó lányt is.

Egyébként a németeknek volt humorérzékük. Utólag megtudtam az anyámtól, hogy mikor a nőket szétválasztották és munkára vezényelték, akkor azt mondták, hogy lépjen ki négyszáz fiatal, lehetőleg csinos lány, de csak olyan jöhet, aki érintetlen. Mindenki halálra volt rémülve, hogy őket viszik a bordélyba. Hát persze nem volt információ. A németek humora: elvitték őket Gleiwitzbe, a koromgyárba, az egyik legnehezebb fizikai munkára. Kimondottan csinos, fiatal, szűz lányokat vittek oda. Nálunk meg, már amikor több hónapja ott voltunk, egyszer szóltak, hogy lépjen ki az, akinek kertész képzése van. A mi rabbink, a nagykanizsai rabbi – akinek egyébként soha nem bocsátom meg, hogy úgy oktatott bennünket, hogy ne tudjuk, zsidók vagyunk, és eltérünk a magyar többségtől – fia, aki egy évvel idősebb volt nálam, és nyaranta kertészetben dolgozott, jelentkezett, hogy ő kertész. Ki akart a szabadba menni dolgozni, kertésznek menni, jelentkezett, s néhányan jelentkeztek, azt hiszem, talán harmincan, s elvitték őket a javozsnói szénbányába [Jaworzno – Katowicétől 20-30 kilométerre, délkeletre lévő település, egy egykori koncentrációs táborbeli fogoly visszaemlékezése szerint kézzel bányászták ki a szenet (Simon Rozenkier: Let Courts Give Closure To Holocaust Victims, in „Forward”, 2003. december 12.). – A szerk.]. Ez volt a német humor. És a rabbi fia meg is halt, szegényke, nem jött vissza.

A lágerban tífusz nem volt, flekktífusz sem, mert tetvetlenítés volt minden héten [A flekktífusz vagy kiütéses tífusz magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, főleg a ruhatetvek terjesztik. – A szerk.]. S általában nem hurcoltak be járványokat. Rühöt behurcoltak, de közöttünk az sem volt. Ugye havonta volt fürdés, de minden istenáldotta reggel derékig meg kellett mosakodni hideg vízben. Anélkül nem lehetett létezni, mert kötelező gyakorlat volt. Tehát a rüh terjedt el, és egy olyan betegség, amit úgy hívtak, hogy ukráinszka, ukrán betegség, mert ukránoktól jött az is. Az pedig olyan volt, mint egy kolerás hasmenés. Olyan hasmenés, hogy az emberből úgy folyt ki, mint a víz vagy mint a feketekávé. Nem lehetett visszatartani, mindenki összeccsinálta magát, jómagam is, amikor megkaptam. Egyszerűen nem volt annyi idő, hogy nemhogy a vécére elmenni, hanem hogy a nadrágot letoljam. Kint volt az egész literszám. Ettől ki lehetett száradni, nagyon veszélyes volt, de a régi foglyok elmondták, hogy egy módja van kimászni belőle, különben többnyire belehaltak, hogy huszonnégyszáz órát semmit nem enni, nem inni. Teljes Jom Kipur.

A németek féltek nagyon a flekktífusztól. Minden szombat délután tetűvizit volt, és az ingeket, gatyákat lecserélték. Nem lehetett valami csodálatos inget, gatyát kapni. Valami ócskát, nem is volt mindig tiszta, de kifertőtlenítették. A dezinfekcióból hozták, még a klórszag jól érezhető volt rajta, és nyugodtan letéphettük, mert idővel kaptunk egy másikat. Ezt egyébként a régi foglyoktól tanultuk meg, hogy ezt így kell megoldani. Hát vécépapír nyet, zsebkendő nyet. A zsebkendő a sapkám belseje volt, a cipőpucoló rész a sapkám külseje.

Cipőpucolás után volt a reggeliosztás. Előre kellett menni a block-stubéba, illetve a tagesraumba – így hívták a barakk elején lévő, deszkafallal leválasztott, úgy 3x8 méteres kis helyiséget, ahol a barakkvezető és a Stubedienstek, vagyis a szobaszolgák laktak –, és ott kétoldalt álltak a szobaszolgák: az egyik egy kenyeret nyomott a kezembe, a másik rátette azt a kis vackot, a harmadik meg beöntött a csajkába egy fél liter feketekávét [Stubedienst: a blokk rendjéért felelős fogolyfunkcionárius. – A szerk.]. Ami egyébként édes volt, meleg volt, rossz volt, de vizet inni nem szabadott. Kávét ittunk, és levest legközelebb. Mikor megkapta mindenki a kaját, akkor máris sorakozó volt, mert kivonulás előtt megint megszámláltak mindenkit a barakk előtt. S a kapunál újra. Mikor megszámláltak bennünket, már kizsírozott cipőben kellett ott állni, befejezett kajával. Aki nem ette meg a kaját, az az ő baja volt, vagy el kellett tenni. Zseb sem volt a ruhán, ugye.

Ügyesen úgy kellett elhelyezni, hogy ne essen ki. A lekvárt azt vagy megettük, vagy a kenyeret szétvágtuk, és akkor a két darab közé benyomtuk, s az ingünkkel megtartottuk a kenyeret, a kabátujjunkkal odaszorítottuk. A barakk előtt sorakoztunk, és a kápó leszámolta, és megnézte, hogy ki hiányzik. A barakkban maradni nem lehetett, mert azt nagyon összeverték, de ha valaki beteg volt, vagy valami baja volt, akkor orvoshoz mehetett. A kórházban az egyetlen, aki hivatalból orvos volt, a doktor König [Edmund König], ő SS-orvos volt, ő nem tartózkodott ott. Ellenben ápoló címszó alatt ott volt a bécsi belgyógyászati klinika volt igazgatója, fogolyként, ott volt doktor Vass Kolozsvárról, a fogászati klinika igazgatója, a legkiválóbb orvosok voltak ott ápoló címszó alatt, akik el tudtak látni, amivel tudtak, és amijük volt. Penicillin akkor még nem volt, Ultraszeptilt kapott az, akinek valamilyen betegsége volt, aztán vagy meggyógyult, vagy sem. És például sérülés esetén volt négyféle kenőcs. Bórvazelin, cinkvazelin, egy olyan kátrányszagú fekete kenőcs, Ichtiol nevű, és volt egy barna színű, kicsit olyan csokoládészagú, amit Pellidolnak hívtak. A kórházban nem havonta, hanem hetenként volt szelekció. S ha valaki két hetet töltött a kórházban, az akármilyen állapotban volt, ha holnap meggyógyult volna, akkor is a gázba került.

A megszámlálás után az ötszáz emberből a betegek kivételével, amennyi volt, elindultunk kifelé, egyszerre lépkedve, ötösével, mert az SS a kapuban megint leszámolt bennünket. És hogy egyszerre lépjünk, volt egy zenekar, egy fúvószenekar, azt hiszem, nyolc vagy tíz zenésszel meg egy karmesterrel, aki történetesen cigány volt, és úgy hívták, hogy Musik Kapo. A „Sej, haj, Rozit” játszották, a legjobb operettmelódiákat, volt egy kis katedra a kapun belül, ott álltak és muzsikáltak, míg mindenki ki nem vonult, s mindig utoljára ők vonultak ki, és leghamarabb ők vonultak be. Éppúgy melóztak, mint bárki más, de azért vigyáztak arra, hogy az ujjak ne sérüljenek. Trombitás volt, cintányéros, kis dobos, nagy dobos, kicsi volt, de fúvószenekar és működött. Azóta is utálom a „Sej, haj, Rozi” dallamát. Az úton folyton ott futkostak mellettünk, előttünk a vorarbeiterek, vagyis az előmunkások – ami megfelelt a kápó helyettesének –, és folyton ordítottak, hogy „feltakarni” meg „egyenes sorokba”. Ez azt jelentette, hogy az előttünk lévőhöz kellett igazodni, mert csak így tudták jól leszámolni ötösével az embereket. Mivel a láger az úttest túlsó oldalán volt a gyárhoz képest, egy őrlánccal egyszerűen lezárták a Krakkó-auschwitzi országutat, amikor mi ki- és bevonultunk. Az őrlánc két őrsor volt, puskával vagy géppisztollyal, kutyával, ott álltak körülbelül olyan száz méter hosszan, úgy ötméterenként. Délben kaptunk, azt hiszem, fél óra kajaszünetet, tán egy órákor, már nem tudom megmondani. És egészen alkonyatig dolgoztunk. A munkaidő nem órára volt szabva, hanem világosságra. Mert mire besötétedett, az utolsó embernek is a táborban kellett lenni. Tehát télen rövidebb volt a munkaidő, mint nyáron. És később is indultunk el, mert sötétben, amíg ki nem hajnalodott, addig a lágerből fogoly ki nem léphetett. A bevonulásnál ugyanígy volt, zenére vonultunk.

A lágerben eleinte sokat beszéltünk a kajáról. Arról, hogy mit fogunk majd enni otthon. Aztán leszoktunk erről. Az az igazság, hogy amikor én jól kibőgtem magam a sapkám elvételekor, és mikor megtapasztaltam, hogy milyen a tábori életem, akkor attól kezdve én arra koncentráltam, hogy amennyire lehet, keveset éhezsek, ne fázzak annyira, és ritkán verjenek meg. Hogy felszabadulhatok-e, meghalok-e, mi van a családommal, ezek teljesen érdektelenné váltak a számomra. Mert, hogy mondjam, semmit nem lehetett kezdeni ezekkel a gondolatokkal. És örökre szégyellem magam, és ezért a németeknek soha nem bocsájtok meg, hogy ezt két hónap alatt elfogadtatták velem, mint rendet. Tehát hogy én majd idővel, ha igyekszem, és túléllek néhány évet, akkor majd én is vorarbeiter lehetek vagy Stubedienst. Lágerkarriert képzeltem el

magamnak, semmi olyat, ami azon kívül lehetne. Eltekintve attól, hogy bármikor meghalhattam. Hogy mondjam, az nem volt külön téma. Aki él, él, aki meghalt, meghalt. Kiszelektálták, hát kiszelektálták.

Rendesen volt veszteségünk, és a szelektálást az IG rendelte el havonta, mert az emberek nagy része, általában tíz százaléka leromlott. És mindig úgy volt, hogy általában ezer embert szelektáltak ki havonta. Akit kiszelektáltak, az gázba ment, s utána hoztak másik ezret, és így folyamatosan cserélődtek az emberek. Én augusztus huszadikáig ebben a bizonyos Werkstattban [német: műhely] voltam. A munkarend olyan volt, hogy szombaton délig dolgoztunk, a délutánok szabadok voltak, tehát bent voltunk a lágerben. Tetűvizit, takarítás, szalmazsáktömés, ilyen elfoglaltságok. És a vasárnapok között volt úgynevezett szabad vasárnap is, de akkor sem lehetett társadalmi életet élni, hanem az ember pihent a barakkban, örült, hogy élt. A többi vasárnapon pedig ki kellett vonulni az egész lágernek dolgozni. Na most augusztus huszadika történetesen egy szabad vasárnapra esett, s az amerikaiak, akik soha nem bombázták sem Birkenaut, sem a síneket, megtámadták az IG Farbent, és azt a műhelyt, ahol én dolgoztam, porig bombázták, semmi nem maradt meg belőle.

Kétségbe voltam esve, azt hittem, öngyilkos leszek, hogy most kiraknak, nem tudom, hova, dolgozni, és azt mondtam, én nekimegyek a drótkerítésnek, én nem fogok kínlódni kábelkommandóval itt, ott, amott, a szabadban. Mert a kábelfektetés az nagyon nehéz munka volt, az volt a lehető legnehezebb. Akkor még csak ólomkábelek voltak, egy komoly ólomkábel métere százhusz kiló. Először azt ki kellett húzni, letekerni a dobról, s előtte kiásni a kábelárkot. Amikor a kábelárkot ásták, akkor a kábelkommandó boldog volt, mert az könnyű munka volt. Mert amikor a kábelt ki kellett húzni, az embertelen volt, nagyon kevesen éltek túl. Ismertem egyet, nagykanizsai volt, aki a kábelkommandót túlélte. Őneki mindenki a csodájára járt. És én tudtam, hogy ezt a nehéz munkát nem bírnám, csak néhány hétig, aztán kiszelektálnak gázba, mehetek meghalni. És akkor három nagykanizsai iskolatársam lefogott, egyszerűen rám ültek, és elkezdtek magyarázni, hogy ne hülyéskedjek már, hát én is kibírom, ők is. Nem mindenki dolgozott olyan körülmények között, mint én. És hogy ne marhaskodjak, maradjak nyugton. Rajtam ültek egy fél éjszaka. Az életemet mentették meg, de sajnos közülük egyik sem él. Másnap új kommandó felállítás volt, s beraktak a raktárkommandóba. Ez azt jelentette, hogy raktárban kellett dolgozni. A raktárak félig fedett, oldalt nyitott, pajtaszerű épületek voltak. És rólam történetesen kiderült akkor, hogy németül írok, olvasok. Beosztottak a gázpalackraktárba, azaz hidrogén, oxigén, acetiléngáz, disszugáz, mindenféle hatalmas nagy palackokhoz, és én azokat adtam ki, nyilvántartottam, hogy melyik kommandó hány palackot vett fel, fizikai munkaként pedig rakodtam, hát azt hittem, össze csinálom magam, mert egy palack nyolcvan kiló volt, akkor én meg lehettem talán ötven. És végre valamelyik ottani melósnak eszébe jutott, hogy ne legyél már hülye, hát azt nem kell megemelni, megdöntöd egy kicsit, és így görgeted. Megtanítottak palackot gurítani és nyilvántartani, mindent.

Egyszer, amikor sorakozó volt munkából bevonulásra, valamelyik örült SS-nek elsült a géppisztolya, valószínűleg nem szándékosan. Három lövedék ment a jobb lábamba, lecsücscentem, hogy Jézus Mária, és amikor bevonultunk, sántikálva mentem be, egyenesen a kórházba. Lekezelték szépen a lábamat, bekenték azzal a négyféle kenőcs nem tudom, melyikével, s bekötözték egy olyan papírkötszerrel, mint a krepp-papír. Tettek rá szépen gézt, vattát, lebandázsolták mind a három helyen, és küldtek be a barakkba, hogy ezzel nem lehet kórházban lenni. Mondom, nem is akarok,

akkor már ismertem a dörgést. Szépen kivonultam dolgozni sérült lábbal, kicsit sántikálva, de mentem, és mivel nem erőltettem túlzottan magamat, mert naponta talán huszonöt palackot kellett elgörgetni oda-vissza, és főleg ültem és írtam, nem igazán okozott lelki válságot, mindazonáltal elfertőződött a lábam, és vastagra megdagadt. Akkor szóltak, hogy most már muszáj itt maradni a kórházban, mert meghalsz négy napon belül, ha ezt így hagyjuk. A vérmérgezés elviszi a kuncsaftot. Megműtöttek, és befektettek a kórházba.

Én az első időtől kezdve, mikor hogy úgy mondjam, megfosztottak az identitásomtól, nem törekedtem arra, hogy magyar társaságban legyek. Többnyire vagy lengyel zsidókkal barátkoztam, vagy görögökkel, franciákkal, német zsidókkal. És rengeteg haverom volt a régiek között. A kórházban az egyik Stubedienstet jól ismertem, rengeteget dumáltunk, mondhatni, haver volt. Kétszer olyan idős lehetett, mint én, tán harminc éves volt, huszonöt, nagyon rendes német zsidó volt. Mondom neki, ez két hét alatt nem fog begyógyulni. Azt mondja, megoldjuk. És két hét múlva jött a szelekció. Csodálkozásomra átmentem, senki sem állított félre. Kérdeztem a Stubesienstet, hogy lehet ez, azt mondta, hogy menj, kérdezd meg az írnot. Az írnot egy belga zsidó fiú volt, vagy tizenhármas-tizenkilenc éves. S megmutatta, hogy vadonású kartonom van. Tizenharmadik napon kidobták a kartonomat, és adminisztratív újr felvettek a kórházba. Ezt többször megcsinálták, valamikor november közepén sérültem meg, és januárban még mindig a kórházban voltam. De nem nagyon vígan, mert járni ugyan már tudtam, de még mindig nyílt sebeim voltak. Sajnos, amíg én a kórházban voltam, az Eisinger nagybátyámat kisselektálták, gázba vitték. Nem volt, aki átmenjen helyette. Csak később értesültem róla, borzasztó volt, de el kellett fogadnom, elfogadtam azt a német mentalitást: szegény Eisinger úgys csont és bőr volt, hát most még kínlódna ennyi-annyi ideig, előbb-utóbb mindenképpen ez történe vele. Sajnáltam, odavoltam, de ugyanakkor megértettem azt a helyzetet, hogy ennek ez a rendje. Hát ezt én soha meg nem bocsájtom magamnak! Hogy ezt elfogadtam. Ez borzasztó dolog. Tizenöt évesen!

A kórházban kétnaponta átkötözték, a lábamat kenegették, és a dagadás lement, csak a nyílt sebek voltak rajta. Amikor már tudtam járni, akkor befogott a Stubedienst engem is dolgozni, segíteni neki. Kacsát hordani meg ágytálazni a friss betegeknek. Abban az időben hoztak be egy csomó nem zsidót, hanem franciát, akik – nem tudom, miért – gyanúsak lettek, bevágták őket a lágerba, piros háromszöget kaptak, politikaiak lettek. Egy szép napon szólt nekem a Stubedienst, még valamikor november végén vagy december közepén, hogy akarok-e naponta fél liter levest többet. Hát hogyne akarnék. Az ember mindig éhes volt, pláne a kenyér zulagot nem kaptuk. Azt mondja, itt egy drótkefe meg kenőzsír, ott kint van a dezinfekció kéménye. Egy nagy vaskémény volt, olyan tíz-tizenkét méter magas, amit úgy kötöttek ki százhusz fokos szögben kábelokkal, földbe betonozott karikára, mint ahogy a lakihegyi nagyadót. Csavarokkal húzták meg, és ezek a csavarok rozsdásak voltak. Adott egy kulcsot is, hogy mozdítsam el a csavart, sikáljam tisztára, kenjem be, és járassam meg a csavart. Ez azt jelentette, hogy naponta hat csavart kellett megjártnom, és ezért kaptam egy fél liter levest, örültem, mint majom a farkának. Nagyon jó munka volt, és ámbár csak ingem, gatyám volt a kórházban, kölcsönadtak valami csíkos kabátot, hogy hát mégis ne fagyjak meg kinn, míg ezt csinálom. És szorgalmasan csináltam egészen január tizenharmadikáig. Csak nemrég, 1998-ban, a volt lágerlakók első találkozásán tudtam meg, hogy miért kellett ezt nekem akkor csinálni. Hát azért, mert a barakkfőnöknek a helyettese és még néhányan úgy tervezték, hogy nem hagyják, hogy a végén mindenkit lemészároljanak. Mert azt hitték, hogy ha az oroszok idejönnek, akkor a németek majd körülállnak bennünket gépfegyverrel –

kis helyen voltunk sokan –, és agyonlőnek mindenkit. Ez a néhány ember azt tervezte, hogy mivel a fertőtlenítő tíz-tizenkét méteres kéménye hat méterre állt az árammal is védett kerítéstől, ezt rá akarták dönteni, és akkor rövidzárlat is lesz, meg az rögtön be is szakítja a kerítést, és el lehet menekülni. És azért csináltatták ezt velem, hogy kézzel lecsavarhatók legyenek a csavarok.

Január tizennyolcadikán evakuálták a tábort, és azt, aki járásképes volt, elvitték. De akkor már hallottuk az orosz ágyúkat napok óta. Én is el akartam menni, és kértem vissza a ruhámat meg a cipőmet. A kórházban volt egy láda, amiben számonként nyilvántartva benne voltak a holmik, és odamentem, üres volt. Elvették a ruhámat és a cipőmet is. Ott álltam ingben, gatyában, mondom, én el akarok menni. Azt mondták, nem, ezzel a lábbal, Franz, nem jutnál sehova, először is lelőnének a legközelebbi összeesésedkor, másodszorban pedig újra bedagadna, s ott már nem lenne ez a kórház, ahol műteni tudunk, és belehalnál. Nagyon el voltam keseredve, mert biztos voltam benne, hogy aki a kórházban marad, azt megölik. A németek nem hagyták életben, aki dolgozni nem tudott. De a németek elvonultak január tizennyolcadikán, a foglyokat elhajtották, és a láger kapujára egy vastag láncra öklömnyi lakatot raktak fel. A lakat be volt zárva, őrség sehol. A villanyáram benne volt a kerítésben, de az őrtornyok üresek voltak. A kerítésen minden második karón lámpa volt, és belül is, kívül is szépen meg volt a drótkerítés világítva. Akik a kórházban voltak, azokat otthagyták. Hétszáznegyven személyt, az három barakk. Egy belgyógyászati és két sebészeti barakknak az emberei maradtak ott. Mindenki halálosan be volt gyulladva. Én is. Hogy most itt mi lesz velünk, biztos megölnék. Ránk gyűjtják a barakkot. Vagy lelőnek. A kisebb lágerekben ez történt. Auschwitznak volt vagy negyven melléktábora, volt, ahol csak néhány százan voltak, a betegbarakkot rájuk gyűjtötták, s aki ki akart menni, azt lelőtték. Szóval ott mindenki meghalt. Nem tudtunk mi erről, de ismertük a „helyi szokásokat”, hogy úgy mondjam. Egyre közeledett a front, lőttek, mint a fene. S egy szép napon leállt a Kraftwerk, tehát az erőmű a gyárban, elaludtak a villanyok, és megszűnt a fűtés.

Ott voltunk tíz kemény nap és éjszaka, meglehetősen éhesen. Szomszások nem voltunk, mert hó volt elég. Közben az oroszok bombázták, lőtték a lágert. A mi szerencsénk az volt, hogy noha egy csomó barakkot felgyújtottak, de a kórházbarakkot egyiket sem. Kajálni pedig kijártunk a szemétdombra, ami a konyha mellett volt, és azt a szemetet ettük, amit korábban a konyhások az egyébként nagyon vacak esti levesből kidobáltak, amit nem tudtak fölhasználni. Répacsutkát földdel, krumplihéjat, ilyesmit. Ezt nagy becsben tartottuk, és gyorsan megettük nyersen, ahogy találtuk. Később – mikor már nem volt áram – hátul föl vágtuk a drótkerítést, mert volt, aki tudta, hogy ott vannak a krumplivermek, onnan hozták a lágerkonyhára a krumplit. A résen egyenként ki lehetett menni, és krumplit hozni. Volt, aki elesett és odafagyott a földhöz. Ahányszor átmentünk krumpliért, mindig át kellett lépni, aki ott meghalt. Attól fogva tudtunk krumplit enni, de persze nyersen, mert tűz, sütő és kályha nem volt.

1945. január 27-én értek oda az oroszok. Először csak a gyárba, láttam az idegen egyenruhát, és lövöldöztek, mint az eszeveszettek. S körülbelül aznap estére eltisztultak a környékről a harcoló német alakulatok, s még ugyanaznap felszabadították Birkenaut és Auschwitzot is, és mindenütt a kórházban életben maradt foglyokat. Akkor felváltuk simán a drótkerítést, és én, aki tudtam járni, meg még egy páran kitámogattuk néhány oroszul beszélő társunkat. Nagy nehezen előkerítették egy tisztet, akit behívtunk, hogy nézze meg, milyen állapotok vannak. Hát a hétszáznegyvenből addigra kétszáz vagy éhen halt, vagy megfagyott, vagy a betegsége végzett vele. Körülbelül ötszáznegyvenen-ötvenen maradtunk, nem tudom pontosan. Kiéhezett, lézengő ritterek, sovány,

nyeszlett alakok. A pasas teljesen elhűlt. Futárt küldött egy politikai tisztért. Jött a politikai tiszt, és teljesen ájult volt az is. Az első dolga az volt, hogy hozatott oda egy híradót, egy filmes csoportot, akik rögtön lefilmeztek minket, ahogy felszabadultunk. Ezek a felvételek minden bizonnyal megvannak ma is, nemcsak az oroszoknál, hanem biztos vagyok benne, hogy Magyarországnak is átadtak kópiákat.

Az oroszok adtak három zsák kását, egy negyed ökröt és négy zsák szuharint – amit először nem tudtam, hogy micsoda –, azt a kocka alakú kenyeret, ami teljesen ki volt szárítva szeletenként, és kétszersült gyanánt ezt kapták a katonák. A politikai tiszt intézkedett, és a legközelebbi helységről, Monowitzból a lakosságot, férfiakat, nőket málenkij robotba beterelték. A férfiaknak meghagyták, hogy a járásképtelen foglyokat hóval dörzsöljék le, és vigyék át egy üres barakkba, ahol voltak ugye szalmazsákok, takarók nem, tehát másik szalmazsákkal letakarták őket. Akik járni tudtak, azok megmosakodtak maguk, és mindenki átköltözött egy tiszta barakkba. Utána a lengyel férfiaknak el kellett hozni a halottakat egy halomba, tehát a lágeren belül egy kupacba, amit szintén lefilmeztek. Hát ott már kétszáznegyven halott volt, ami azért jól mutatott. A nőket beállították levest főzni. Valami kondérokot szereztek az oroszok, ilyen gulyásagyúkat, és marhahúslevest főztek kásával. A Vass doktor és a másik orvos mindenkit figyelmeztetett, hogy legyen szíves mindenki levest enni, azt is nagyon keveset, és legyenek szívesek húst nem enni. S a kiéhezett falka rávetette magát, és újabb kétszázötvenen meghaltak nagyon rövid idő alatt a hirtelen étkezés következtében. Ez önfegyelmet követelt, ami nekem akkor megvolt. Kását sem ettem, ettem öt kanál levest, tovább éheztem. Másnap nyolc kanál levest egy kis kásával, és tovább éheztem. Egyébként tél volt, és nyugodtan el lehetett tartani ott a húslevest, semmi baja nem volt, be kellett törni felette a jeget. Több napon keresztül ezt eszegettük, és én húst legközelebb nyolc-tíz nap után kóstoltam meg. Ott voltunk a táborban egészen február tizenharmadikáig, és amikor elfogyott a kaja, akkor bejöttek megint főzni a lengyel asszonyok, akik utáltak minket, de muszáj volt főzniük.

Amikor bevittek bennünket az oroszok az auschwitzi főtáborba, akkor én már jól tudtam járni, és bejártam az egészet. Bementem a raktárakba, amik ma a múzeumban hajraktár, szemüvegraktár, cipőraktár, ruharaktár, ilyenek, az utolsó el nem szállított elrablott holmiknak a jelentéktelen kis részével. Ennél sokkal több volt ott akkor. Az egyik első dolgom volt átöltözni, mert egy csíkos vékony nagykabátban és ingben, gatyában voltam. Cipőt nem találtam, mert a civil cipőmet elvették, és az egyik lábamra találtam egy gumicsizmát, a másikra egy bakancsot. Jó egyenletes járásom volt benne. De egy csomó jó minőségű inget is találtam, férfiingeket, és elraktam egy tucatnyit.

Március első hetében, aki képes volt mozogni egyedül, annak azt mondták, menjen Kattowitzba [Katowice – A Felső Szilézia-i Katowice vajdaság székhelye] a helyiérdekű vonattal, és regisztráltassa magát a saját nacionáléja szerint, hogy haza tudják őket szállítani. Kattowitzba együtt mentem azzal az ungvári barátommal, akivel együtt voltam a lágerban, és mindent megosztottunk egymással. Több volt nekem, mint testvérem. Ő ma is megvan, harmincnyolc év után találtam meg, és ott folytattuk a beszélgetést, ahol azelőtt abbahagytuk. Kattowitzban találtunk egy iskolaudvart, előtte két fegyveres őrt, akiken cseh zászlóból készített karszalag volt. Ő bement, elköszöntünk egymástól, és én elmentem keresni a magyar tábort. Az néhány, drótkerítéssel körülvett barakk, korábbi tábor volt, ami nem zsidóké, hanem hadifoglyoké volt. Őr állt a kapuban, lejelentkeztem, és láttam, hogy itt megint csak őrzik az embereket. Már nagyon

untam a drótkerítésen belüli életet, visszamentem hát az iskolához, ahol a cseh tábor volt, kihívtam a barátomat, és elmondtam neki, hogy márpedig én nem fogok bemenni a magyar táborba. Hát akkor mi legyen? Egyrészt az lett, hogy egy évvel fiatalabbnak mondtam magam, mert hallottam, hogy tizenhat éves kortól mozgósítják a cseh fiatalokat, másrészt kitaláltam magamnak egy nevet, azzal, hogy én Csapról származom, csak magyarul tudok, csehül sose tanultam meg [Az egykori Ung vm.-ben lévő kisközség a trianoni békeszerződéssel Csehszlovákiához került, majd 1939-től, Kárpátalja elfoglalását követően átmenetileg, 1944-ig ismét Magyarországhoz. 1945-től a Szovjetunióhoz tartozott, ma Ukrajna része. – A szerk.]. És azonkívül zsidóul természetesen, mert zsidó vallási iskolába jártam, cseh iskolába nem. És a csehek utáltak, de befogadtak, hogy hát igen, ha csapi, akkor csehszlovák állampolgár. És ott voltam a cseh táborban, március huszonötödikéig. Gyümölcsoltó boldogasszonykor [Katolikus ünnep március 25-én. – A szerk.] összebeszéltünk a barátommal és egy unokatestvérével, föl kaptuk a holminkat, ami volt, s csendesesen kisomfordáltunk a táborból, egyenesen a vasútállomásra. Megvártuk, hogy indul egy vonat kelet felé, felkapaszkodtunk hátul valamelyik vagonra, és felhasaltunk a szén tetejére. Március 26-án reggelre eljutottunk Krakkóba. Nekem akkor volt a tizenhatodik születésnapom. Krakkóban volt akkor valami piacféleség, s az egyik ingemet eladtuk, már nem is emlékszem, mi volt akkor a fizetőeszköz. Szilvalekvárt vettem, kenyeret a cseh táborból hoztunk, s a krakkói vasútállomás lépcsőjén szilvalekváros kenyérrel ünnepeltem a tizenhatodik születésnapomat. Akkor már kezdtek szörök nőni rajtam, ahogy szokták mondani, rádiótávírász szakáll, egy szőr és hosszú szünet, egy szőr, hosszú szünet, s akkor elmentem, és megborotválkoztam ünnepélyesen. Először életemben, a tizenhatodik születésnapomon.

Mire Lembergbe értünk, kiújultak a lábamon a sebek. Lembergben voltak már visszatért zsidók vagy ötvenen. Ott volt vagy százezer zsidó azelőtt, és visszatért vagy ötven. A zsinagógában gyűltek össze, egy irodahelyiségben. Szóltunk nekik, hogy kik vagyunk, mik vagyunk, és hogy Magyarországra, illetőleg Csehszlovákiába igyekszünk visszafelé. Azok összedobtak valami kaját nekünk, és megoldották a szállásunkat. Nevezetesen a zsinagóga padlásán, a mindenholonnan összehordott tóratekercseken aludtunk. És akkor tetvesedtünk meg, ott, Lembergben. Azelőtt soha nem volt tetűm. De kiújultak a lábamon a sérülések, tehát nyílt sebek voltak újra a lábamon, orvosi kezelésre lett szükség. Akkor szóltak az ottani zsidók, hogy menjünk be nyugodtan a szovjet hadikórházba, ahol zsidó orvos a parancsnok, és azután ott voltunk a kórházban körülbelül egy hétig. Aztán eljutottunk vonattal Munkácsra, ott elköszöntem a barátaimtól, és a vonat szépen elvitt Miskolcra, ahonnan nem ment tovább. Láttam, hogy mindenkit leszállítanak és sorba állítanak. Jézus Mária, mi lesz. Hát tetűvizit volt. Mindenkit megvizsgáltak, hogy tetves-e. Nekem akkora tetveim voltak, hogy tegezni nem mertem, csak úgy hívtam, hogy maga tű, úgyhogy önként beálltam a tetvesek közé, lefertőtlenítettek, DDT-vel leszórtak, a ruháimat és cipőimet is betették valamilyen gőzfertőtlenítőbe, minek következtében alig tudtam visszahúzni, mert olyan kemény lett, mint a kő. Szovjet bakancsom volt, amit már Lembergben kaptam a kórház parancsnokától.

Miskolcon bementem az akkor már létező zsidó hitközségbe. Hát a karomról meg a körülményekből látták, hogy ki vagyok. Pontosan április tizenötödikén értem Miskolcra, ahol is kaptam egy jó vacsorát, de nem tudom már, mit, valami finom kaját és száz pengőt. A száz pengővel visszafordultam a vasútállomásra, mert láttam korábban, hogy öt pengőért árulnak mákos palacsintát. És a száz pengőt húsz darab mákos palacsintába fektettem, amit vacsora után minden

további nélkül bevágtam. Akkor már persze semmi bajom nem történt tőle. Másnap egy vonattal felmentem Budapestre. A város olyan romhalmaz volt, hogy az valami rettenetes. Első emeletig értek a lebombázott házak romjai. A gettó területén, az Akácfa 64-ben vagy hol lakott a Frida nagynéném, apám egyik testvére, akinek éppenséggel nem kellett elköltözni, de nem őt kerestem, mert nekem fogalmam nem volt, hogy Budapesten egy zsidó életben maradt-e egyáltalán, hanem az egyik távoli Weisz rokonomat, akinek volt egy gój férje, azt kerestem fel.

De előtte be kellett menni regisztrációra a DEGOB-ba [Magyarországi Zsidó Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság]. Azok mondták ezt, akik a vasútállomáson osztogattak kenyeret, és mindenkitől megkérdezték, hogy hadifogoly volt-e, honnan jött, mit csinált. Mondtam, hogy én zsidó vagyok, és Auschwitzból jöttem. Akkor menjen a Bethlen tér 2-be, a DEGOB-ba, és ott jelentkezz be – mondták. Mint megtudtam, azért kellett bejelentkezni, mert egyrészt ott ki volt írva egy táblára, aki előttem hazajött, és tudta, hogy valaki életben maradt a családból, és le lehetett olvasni: X. Y. él; másrészt engem ki akartak kérdezni, hogy kiket tudok, hogy él. A DEGOB-ban kikérdeztek, nevem, karszámom, honnan, merre, meddig. És én fel tudtam sorolni húsz vagy harminc olyan nevet, akiket ismertem a lágerban, részben nagykanizsai, részben nem nagykanizsai, akikről tudtam, hogy túlélő. Felírták egy hosszú listára, amit aztán több példányban kifüggesztettek, hogy: X. Y. él, értesített róla minket Leicht Ferenc. És például ott találtam a Schnitzer Ferit, tehát az Etelka férjét kiírva, hogy ő is túlélő. A munkaszolgálatból már visszatért, vagy még nem tért vissza, de valaki bemondta. Sorba álltak bejelentkezni a hazatértek. És ha valaki feltúrta az ingujját, és auschwitz szám volt rajta, azt soron kívül beengedték.

A Bethlen térről egyenesen mentem a Visegrádi utca 66-ba a rokonomhoz, ahol nagy örömömre mindenki élt, és azt mondták, hogy jöhettél volna egy nappal előbb is, mert tegnap ment haza az apád gyalog Nagykanizsára. Apámat ugyanis, mielőtt kivitték volna Németországba mint munkaszolgálatost, behajtották a Tattersalba – így hívták akkoriban a pesti ügetőpályát. De közben az oroszok körülkapták Budapestet, ezért nem tudták elvinni őket, és bevitték a gettóba. Ott szabadult fel az apám, elég rossz körülmények között. Bár őneki ott élt a nővére, úgyhogy simán odaköltözhetett. És azt is mondta a rokonom, hogy apám tudta, hogy jövök, mert már ki voltam írva a Bethlen téren, ugyanis egy Kluger nevű nagykanizsai suszter előttem ért haza ugyanonnan, ahol én voltam. Bediktálta a nevemet, de én nem vettem észre saját magamat kiírva. Apám tehát tudta, hogy megvagyok, várt, várt, várt, és megunta, elindult haza. Négy napig ment, mindenféle járművel, autóstoppal vagy szekérestoppal vagy akárhogy, és hazajutott Nagykanizsára április tizenharmadikára vagy tizenkilencedikére.

Apám munkaszolgálatban legutoljára a veszprémi Vasútépítő Századnál volt, és nem vasutat épített, hanem kenyeret sütött. Viszonylag jól megúsza. A Tattersalnál volt először, hogy nem dolgozhatott pékségben, és a gettóban sem dolgozott. Különben ő gettórendőr volt [lásd: budapesti gettó], aki éjszaka közlekedett, azért, hogy ne mászkáljanak, vigyázott többé-kevésbé a rendre belül, hogy egyrészt egymás dolgához ne nyúljanak a zsidók, másrészt, ha valakinek ne adj' isten baja történik, elesik, akkor ne fagyjon oda, ő kotorta össze. December huszonötödikétől január tizenharmadikáig volt a gettóban. Az alatt ott lakott a fiatalabbik nővérénél, Fridánál, akinek a férje szintén munkaszolgálatos volt, oda is vészett. És ott lakott annak a fia is, Miklós, az apai oldalról egyedül életben maradt unokatestvérem. Mert anyai oldalról egy se maradt életben. És utána apám kiköltözött ahhoz a keresztény rokonunkhoz a Visegrádi utcába, akihez én is mentem. Szóval neki relatíve emberi körülményei voltak, mivel a munkaszolgálatos pékek nem csak a

munkaszolgálatos egységeknek sütöttek, hanem a magyar hadseregnek is. Eszméletlen mennyiségű kenyeret, éjjel-nappal váltva sütöttek, és minden péket mozgósítottak. Meg a henteseket is. S emiatt persze nem is éhezett sose, szerencséjére. Kivéve a gettóban, ahol már nem kellett semmit sütnie, csak megpróbálta kibírni.

A rokonomtól én is mentem volna [Nagy]Kanizsára, de én nem indultam el úgy, bizonytalanra. Mert hát féltem, a lábam sem volt maga a tökély. Sok évig tartott, mire teljesen behegedt. Mondom, megvárom, amíg lesz valamiféle vonat. Akkor még nem járt vonat, mert a síneket a németek felszedték, fölrobbantották, mindenféle történt. Április huszonhetedikén megtudtam, hogy indul egy próbaszerelvény Nagykanizsára. Ezt úgy kellett érteni, hogy egy mozdony maga előtt tolt egy teherkocsit, mögé volt akasztva két marhavagon, s ez volt a nagykanizsai próbavonat, amire én fölszálltam, némi viták után, mert nem akartak felengedni jegy nélkül. És ott volt a Schnitzer Feri nagybátyám, ugyanazon a vonaton, akiről már tudtam, hogy él. Nagy örömmel találkoztunk, és együtt mentünk haza. 1945. április huszonkilencedikén értem vissza, napra pontosan egy évre rá, hogy elvittek.

Én mentem a lakásunkhoz, ahol a pékség volt, s kiderült, hogy nem lehet bemenni, mert a lakásba beköltöztek a szovjet katonák, raktárnak használták, mert nem a lakás érdekelte őket, hanem a pékség, ahol sütötték maguknak a kenyeret. Mégpedig ilyen bádog tepsiben sütött, szögletes alakú kenyereket, amik olyan bűdösek voltak, hogy majd elájultam, mert mint kiderült, fáradt olajjal kenték, hogy meg ne égjen. Minket nem engedtek be, és jó néhány hónapig, amíg az az egység, amelyik ott állomásozott, tovább nem vonult, be se mehettünk se a lakásba, se a pékségbe. Az apám a szomszédnál lakott, engem is befogadtak, és odaköltöztem. A szomszédasszony, aki velünk szemben lakott, az jött sírva, örült nekünk, szeretett minket. És azt mondta, mit főztek neked, fiacskám, csirkét? Kati néni, mondtam, baracklekváros metéltet. Hát persze édességre ki voltam éhezve. Akkor gyúrt egy fél kiló lisztből tésztát, kifőzte, odaadta baracklekvárral. Úgy megettem, mintha egy szem nem lett volna. Ő főzött aztán ránk, és a másik szomszédnál laktunk apámmal. A pékséget az egyik segéd üzemeltette, egy bizonyos Szabó nevű keresztény pék, aki azt mondta, mikor az apám megjött, hogy mihelyt az oroszok elmennek, ő természetesen mindent azonnal visszaad. A pékségből semmi nem hiányzott, mert azt rögtön használni kezdték, és az oroszok sem vittek el semmit, de a lakást azt a négy falig kipucolták még a dicső magyar szomszédok. Semmi nem maradt ott, semmi. Mikor kora ősszel elmentek az oroszok, akkor a Szabó visszaengedte az apámat. Addig Joint-segélyen éltünk. A Joint adott pénzt vagy valamit, és akkor azt odaadtuk a szomszédoknak, akik főztek ránk. Ámbár én tudtam főzni, de nem engedtek a tűzhely közelébe. Mert hát micsoda dolog, hogy egy tizenhat éves fiú főzzön, amikor ott van a háziasszony.

Közben megérkezett apám egyik nővére, a Juliska, aki deportálva volt. Juliska benne volt abban a hetven nagykanizsai nőből álló csoportban, akiket bevágtak egy négyszáz nőből álló csapatba, és először Gelsenkirchenbe vitték dolgozni valamilyen gyárba, majd mikor Gelsenkirchent lebombázták, akkor Sömmerdába [Gelsenkirchen is, Sömmerda is Buchenwald egy-egy altábora volt a 174 al- és külső tábor közül, Gelsenkirchenben a Gelsenberg Benzin AG-nél dolgoztatták a foglyokat, Sömmerdában a Rheinmetall-Borsig AG-nél. – A szerk.]. És az ő lagerführerük, a parancsnokuk olyan rendesen gondoskodott róluk, hogy a deportálás alatt abból a négyszáz nőből csak ketten haltak meg: az egyik légítámadáskor valami repesz miatt, a másik meg valami betegségben. Háromszázkilencvennyolcan hazatértek, köztük a Juliska nagynéném meg egy csomó

fiatal iskolai barátnőm, és onnan mind a hetven nagykanizsai nő visszatért. És ezért az ő SS-parancsnokuk később meg is kapta Jeruzsálemben a Jad Vasem kitüntetést. Tehát amikor a Juliska visszajött, akkor ő visszaköltözött a saját lakásába, a kistemplom mellé, ahol mi gettóban voltunk. Juliska akkor már tudta, hogy a férje és a két gyereke nincs meg. Hát nem volt boldog. S akkor mi szépen megköszöntük a szomszédoknak a segítséget, és odaköltöztünk apámmal a Juliskához, merthogy neki volt saját lakása, ahol nem voltak se oroszok, se senki. A Schnitzer Feri nagybácsimnak a lakásában, nem tudom, azt hiszem, talán ott is oroszok voltak, így csak a Juliskához tudtunk költözni. Attól kezdve Juliska nagynéném főzött ránk, és akkor már négyen kaptunk Joint-pénzt, és abból már nyugodtan tudott vezetni egy háztartást. S a Juliska, soha nem felejttem el, főzött szilvás gombócot, nem túl nagyokat, de rendes szilvás gombócokat, jó sokat. És akkor az apámmal versenyeztünk. Ő megevett huszonnyolc szilvás gombócot egy ültő helyében, én harmincnégyet. El lehet képzelni, milyen éhes voltam, kamasz is, és kiéhezve, egyéves éhezés után. Borzasztó, mit összezabáltam, mindenki azt hitte, hogy bele fogok pusztulni.

Mikor kimentek az oroszok, visszaköltözhattünk a saját lakásunkba. Akkoriban a zsidó lakásokból összehordott bútorokat a nagykanizsai zsinagógában halmozták fel. Ha valaki zsidó hazajött, akkor megkereshette a saját bútorát, ha megtalálta. Hát a sajátunkból semmit nem találtunk meg, de a legidősebb Vilma nagynénimnek megtaláltuk az asztalát és két foteljét meg a kombinált szekrényét, amik azóta is megvannak nálunk. És megtaláltuk az Ilona nagynéném egyik szekrényét. Azonnal ráismertünk, hiszen azért vagy tíz vagy hány évig jártam hozzájuk. Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága elismervényre kiadta a bútorokat, és kiutalt nekünk két rökamiét meg konyhakredencet. Millió-egy bútor volt, aminek nem volt gazdája. Mert ugye háromezer zsidó deportáltból hazajött hatvanöt Nagykanizsára. Hát ott igen bőven volt választék. Apámmal valahogy felszereltük a lakást, és utána odaköltözött rögtön hozzánk a Schnitzer Feri, apámnak a sógora. Ő ékszerész volt és aranyműves, s más dolgozott a műhelyében. A Schnitzer Feri besétált a saját műhelyébe, és szólt az illetőnek, hogy legyen szíves, hagyja el a helyiséget. Miért, azt mondja, vissza akarja kapni? Azt mondja Feri, nem, és felbontotta az égetőkemence alját, s tizenöt darab aranyrudat szedett ki, ami darabonként közel hetven-nyolcvan deka volt. És elcipelte szépen anélkül, hogy az illető tudta volna, csak azt látta, hogy fel van törve a kemence alja. Akkoriban, az oroszok alatt aranyat beváltani, pláne aranyat tartani kész életveszély volt. Úgyhogy ahol laktunk, ott gondosan elástuk, valahol a disznóól közelében. Hogy aztán mi lett vele, fogalmam sincs. Egyébként, amikor mi elmentünk – mielőtt a németek bejöttek –, az Eisinger nagybátyám és a szüleim a gyűrűjüket elásták a disznóól alá. Mire visszajöttünk, az egész pincénk, kertünk, udvarunk fel volt ásva, keresték a kincseinket, ami körülbelül állt, mit tudom én, öt gyűrűből, egy nyakláncból meg egy aranyórából, ami egyébként is a nagybátyámé volt, az Eisingeré. De nem találták meg, és mi akkor kiástuk. Pont a disznó alatt volt. Mindent feltúrtak, a disznóól kivételével. Nálunk az ólban a disznók nem a földön voltak, hanem vastag deszkákból csináltunk egy körülbelül arasz magasságú dobogót, amit hidasnak hívtak. És azt kerítették körül, arra tették a falat, és a sertések nem a földön álltak, hanem a deszka dobogón, hogy szerencsétlenek ne fagyjanak meg. És a hidas alól kiszedtük apámmal az ékszereket – aminek a nagy része a Bözsi nénémé volt, az Eisinger órája meg teljesen szét is rozsdásodott, csak az arany tokja maradt meg –, és vártuk az anyámat, mert hírt kaptunk, hogy túlélte. Legalábbis felszabadult Bergen-Belsenben.

Valamikor szeptember végén a rokonok telefonáltak Budapestről, hogy apám menjen az anyámért, ott van, de nem tud hazajönni. Az apám felment Budapestre, akkor már rendes vonatközlekedés volt, és az anyámmal meg a Bözsi nagynénémmel, aki szintén túlélte, nagy keservesen hazajöttek Nagykanizsára. A Bözsi nagynénémnek az volt a szerencséje, hogy szép helyen lakott egy kertes házban, nem fosztották ki a lakását, és ő egyszerűen beköltözhetett. Mindene megmaradt érintetlenül, mert valaki, egy fejes góré költözött oda be, és az illető, amikor az oroszok jöttek, elmenekült. S akkor le volt pecsételve a lakása, tehát minden bútor, a fehérneműje, ágyneműje, minden olyan, amire neki szüksége volt, ott volt a lakásban. De nem volt a férje, sajnos, akiről én tudtam, hogy meghalt. Elmondtam neki, hogy amíg együtt voltunk, addig ki tudtam húzni a szelekcióból, de amikor kórházba kerültem, már nem. Úgy bőgött a nyakamban, hogy na!

Harmincöt kilósan jött vissza a nyolcvankilós anyám. Mert flekktífuszban majdnem meghalt. Épphogy kihúzták nagy keservesen a flekktífuszból, alig tudott járni. Bözsi nagynénémmel ők először Birkenauban dolgoztak, viszont az összes lánytestvére és azoknak a gyerekei gázkamrába kerültek, helyből. Auschwitz mellett volt a Kruppnak egy leányvállalata, amit úgy hívtak, hogy Unio Munition Fabrik. Jelvényt hordott mindenki, aki ott dolgozott. Anyám haza is hozta a jelvényt, de sajnos elveszett. [Birkenau mellett volt egy „Munitionsfabrik »Union«“ nevű lőporgyár, ahol főleg női kényszermunkásokat alkalmaztak, de volt Auschwitz mellett egy fegyvergyára a Weichsel Metall-Union cégnek is (a Weichsel, azaz Visztula-művek a háború előtt lengyel fémipari cég volt), ahol főleg lengyel foglyok dolgoztak. Leicht Ferenc anyja valószínűleg az előbbiben dolgozott, de nem tudjuk kideríteni, valóban a Krupp érdekeltségi körébe tartozott-e a „Munitionsfabrik »Union«“. – A szerk.] Ők gyártották a lövedékeknek a külső burkolatát, tehát nem a gyutacsát, hanem a külső burkolatát. És ott dolgoztak január tizenharcadikáig, amíg nem evakuálták Auschwitzot. De erről nekem akkor, amikor még én is ott voltam, fogalmam se volt. Anyám összes többi lánytestvére mind Birkenaubába került, nem is tért vissza közülük egy se, gázkamrába kerültek, helyből a gyerekekkel együtt, még az az unokaöcsém is, aki magasabb volt, mint én. A testvérek közül csak az anyám és a Bözsi húga élte túl. Ők együtt voltak végig, együtt is szabadultak, együtt is jöttek haza. Csak az apám találta meg a feleségét, a többiek nem. Mi voltunk az egyetlen család az egész Dunántúlon, akik hiánytalanul éltük át az egészet.

Akkoriban volt egy Közellátási Kormánybiztosság, és a helyi kormánybiztos kijelölte azokat a pékségeket, akik tudtak és képesek voltak dolgozni, tehát ahol ember is volt, berendezés is volt, és kiutalt nekünk lisztet és fát [A háború után közellátásügyi minisztérium volt, 1947 végéig (tárca nélküli miniszterként közellátási miniszteri poszt már 1940 decemberétől létezett, de a háború befejeződése után állította fel az Ideiglenes Nemzeti Kormány a minisztériumi apparátust). A közellátás megszervezését a helyi közellátási szervek (közellátásügyi felügyelőségek a törvényhatóságok területén, élükön a főispánnal mint közellátási kormánybiztossal, ill. községi közellátási bizottságok) végezték. – A szerk.]. Ráadásul ingyen, mert bizonyítani tudtuk, hogy negyvennégyben hány köből fát és vagonszámnyi lisztet vettek el. Apámnak új inast kellett szerezni, a régi, szegény, meghalt Auschwitzban. Ugyanabban a lágerben volt, ahol én. Házi szolgál is kellett, szóval a személyzetet összeverbuválták, de először takarítónőket szerződtettek, akik mindent lesikáltak tisztára, mert az oroszok rendes emberek voltak, de nem volt fő erényük a tisztaság, és valamikor október közepén elkezdtek sütni. Attól kezdve már hamar működött a pékség, mert a vevőkörünk megvolt.

Ez az időszak volt az egyébként – és még legalább fél évig eltartott –, amikor az oroszok mindent zabráltak mindenütt. És ezenkívül, hogy kanizsai kifejezéssel éljek, jól megördögölték a lányokat, nőket. Ha elkaptak egy nőt, egy egész szakasz megördögölte, majdnem belehalt a szerencsétlen. Mi is tartottunk attól, hogy kirabolnak minket, másrészt ugye anyám ott élt, aki akkoriban még negyven év alatt volt, akármilyen rozoga állapotban is, az oroszokat semmi nem érdekelte. Apám, azt hiszem, felhozta az anyámat Pestre, nagyon homályosan emlékszem rá, hogy miért nem volt otthon az anyám, viszont a Bözsi nagynéném, huszonhat éves, jóképű asszony, odajött aludni a szüleim szobájába, ami egy belső szoba volt, én meg a külsőben aludtam. Meg kellett oldani, hogy ne mászkáljanak be hozzánk az oroszok, és elhatároztuk, hogy szerzünk magunknak egy orosz tisztet, aki majd távol tartja a többi. Egy kis utánajárás után kaptunk is egy főhadnagyot, jó nagy gyerek volt, tele plecsnikkel, és mint kiderült, zsidó. Úgy hívták, hogy Vlagyimir Korecki. És ukrán volt, huszonkét éves. Én akkor már tizenhat voltam. Rengeteget marhászkodtunk. Kérdezték is tőle a szüleim, hogy hát egy szovjet főhadnagy azért mégis egy komoly ember, mit hülyéskedik egy kamasz gyerekekkel. Nem tudott magyarul beszélni, de jiddisül – amit az Auschwitzban töltött egy év alatt rendesen megtanultam – jól megértettük vele egymást, és azt mondta: „Idefigyeljete! Mikor olyan idős voltam, mint a ti fiatok, akkor vonultam be katonának. Tehát azóta harcolok. Embertelen körülményeink voltak, borzasztó harcokban vettem részt, és nem voltam gyerek. Most örülök, hogy van időm hülyéskedni.” Velem lakott egy szobában, mert nem volt külön helyünk. A szüleim voltak a másik szobában. Fél évig lakott ott, amíg az egysége is tovább nem ment, valamikor 1946 elején.

Egyszer aztán szóltak a piarista gimnáziumból – ahova korábban nem vettek fel, és ahová az előző évben felvett öt zsidó fiú közül egy sem tért vissza a deportálásból –, hogy most felvennének. Nem volt nagy kedvem hozzá, de hát az anyám könyörgött, hogy ha már túlélted, akkor tanulj. De mivel kereskedelmibe jártam, és mások voltak a tantárgyak, latinul például nem tudtam, ezért különbözeti vizsgát kellett tenni. Elkezdtem tanulni egy Licsák nevű tanárnál, aki ugyan a piaristáknál tanított, de nem volt pap. Egy fiatal srác volt, és nagyon intenzíven tanultam vele, három hónapig. Azután bementem a gimnáziumba, ahol letettem a négy különbözeti. Öt tárgyból kellett, abból négy egyes volt, egy kettes [Akkor még az 1-es osztályzat volt a legjobb érdemjegy. – A szerk.]. Akkor megköszöntem, és soha többet a tájára sem mentem az iskolának. Eszembe sem jutott, hogy én ott tovább tanuljak. Én is olyan voltam, mint az apám. Ha valahonnan engem kirúgnak, nem kellek, akkor oda többé nem megyek. Csak meg akartam mutatni, hogy képes vagyok rá.

Apámék akkoriban beléptek a kommunista pártba [lásd: MKP], és engem a MADISZ nevű baloldali szervezetbe akartak beíratni. De ott azok voltak, akik a legantiszemitábbak voltak korábban, hát mondom, én ezek közé be nem megyek. A párthoz tizenhat évesen még fiatal voltam, meg amúgy se voltam tőle elragadtatva. A lágerban megtanultam, hogy zsidó vagyok, de ezzel az identitásommal egyszerűen nem tudtam mit kezdeni. Mert ugye vallásos nem voltam, a hitközségi embereket utáltam, a tanítóm miatt a cionistákat [lásd: cionizmus] utáltam, semmit és senkit, ami a zsidósághoz kötött volna, nem szerettem. De mindazonáltal nagyon zsidó voltam. Nem tudom, hogy el lehet-e képzelni, milyen zavaros fejű lehet egy tizenhat éves fickó, akinek ilyen élményei voltak. Egyszerűen nem tudtam, hogy mi legyen. És 1946 elején eljött Nagykanizsára egy fiatalember, akit úgy hívtak, hogy Lusztig Frici (most ő a cfáti magyar múzeum igazgatója Izraelben). Ez a Lusztig Frici egy baloldali cionista mozgalomnak a szervezője volt, aki összehívta Nagykanizsán az összes összehívható zsidót, és elmagyarázta, hogy nem az a cionista, aki jelvényt

hord, hanem aki az életét teszi fel arra, hogy a zsidó állam felépüljön. Illetve akkor még úgy hívták, hogy „nemzeti otthon”. Mert az eredeti „Cionista Deklarációban” az van, hogy „közjogilag biztosított nemzeti otthon” [Az interjúalany a Balfour-nyilatkozatra gondol. – A szerk.]. Államról szó nem volt. És elmagyarázta, hogy ha valaki zsidó, és annak érzi magát, akkor legyen szíves és ebben vegyen részt, segítsen. Ami az én számomra teljesen a megvilágosodás erejével hatott, és ott, rögtön beléptem nála az egyik szociáldemokrata jellegű, Habonim Dror nevű cionista ifjúsági mozgalomba. Ebben a mozgalomban azt mondták, hogy nem elég, ha az ember dumál és otthon van, hanem költözzünk be, és tudatosan deklasszáljuk magunkat. Azaz, kétkezi munkát tanuljunk és gyakoroljunk, mert ott semmi szükség nincs annyi értelmiségre, amennyi az átlag zsidók között van, volt, és maradt is. Csatlakoztam a mozgalomhoz, kezet csókoltam az anyámnak, elkészöntem tőlük, és azt mondtam, hogy mostantól fogva azt fogom csinálni, ami a meggyőződésem.

És akkor elkerültem Pesten egy hathetes képzésre, szemináriumra. A cionista mozgalom akkor még legális volt, a Fürj utca 16-ban [XII., Sas-hegy], egy zsidó villában voltunk, aminek a tulajdonosát megölték. Ott is laktunk, voltunk vagy negyvenen, egy szobában emeletes ágyakon húszan fiúk. Lányok is voltak, ők ott egyenlőek voltak velünk, sőt gyakran ők voltak az okosabbak, és gyakran ők voltak a főnökök. Egyébként nagyon nevezetes emberek tanítottak bennünket, előadott nekünk Mérei Ferenc [(1909–1986), pszichológus. – A szerk.] és Molnár Albert, aki egy igen kitűnő szociáldemokrata társadalomtudós volt, egyébként pedig a Molnár Erik nevű kommunista külügyminiszter bátyja [Molnár Erik (1894–1966) – történész, politikus, akadémikus, 1944 és 1956 között több minisztérium élén állt, többek között külügyminiszter is volt. Nagyon valószínű, hogy Molnár Albert nem volt rokona. Molnár Albert (1901–1961) nyelvoktató, lexikográfus, szociológiai doktor volt, 1932-től a moszkvai Világgazdasági és Világpolitikai Intézet tudományos munkatársa, 1935-től Kolozsváron tisztviselő, 1945-től Budapesten a közellátási kormánybiztosságon, majd a Gazdasági Főtanácsban, a Jóvátételi Hivatalban, a Külkereskedelmi Igazgatóságon működött, 1955-től pedig az Akadémiai Kiadó lexikonszerkesztőségének munkatársa volt. – A szerk.]. A Joint támogatott bennünket, mint ahogy eleinte a szüleimet is, de inkább a mozgalmakat támogatták, mint a privátokat.

Hat hét után onnan én Szegedre, Szeged-Algyőre mentem. Ott szintén volt egy villa, ahol volt gyümölcsös, és minket például arra kondicionáltak, hogy tessék megtanulni gyümölcsfákat ápolni. Volt egy kertész, aki értett hozzá, s tanította, hogy kell szőlőt, gyümölcsfákat nyesni, meg mit hogy kell csinálni, ilyen mezőgazdasági, kertészeti munkákat. És ott voltam 1947 végéig, amikor is megkerült a villa egyik örököse, aki a villát meg a kertet valakinek eladta, és minket kitettek. Akkor feljöttem Budapestre a csoporttal, amit akkor szétszórtak megint. A Kalóz utca 6–8-ba tettek, a Sváb-hegyre, egy újabb villába, ahol viszont már nem azt kellett tanulni, mint Szegeden, hanem elmentem műszerészinásnak. Ott laktam, ott éltem, és ott voltam szerelőinas 1948 kora teléig. Közben látogatóba rendszeresen hazamentem a szüleimhez, és mivel nekem nem volt pénzem télikabáttra, a szüleim csináltattak nekem egy télikabátot.

November 29-én az ENSZ megszavazta, hogy kettéosztják Palesztinát, és ott akkor legyen zsidó állam [lásd: Izrael állam megalakulása]. Amire itt az összes cionista mozgalmak és a zsidó hitközségek – akkor még egységesen – a mai Erkel színházban (ami akkor Városi Színház volt) egy nagygyűlést, ünnepséget hirdettek, hogy mindenki tudomásul vegye a hírt, és örüljön. Akkor már megtanultunk héberül [ivritül] énekelni, elkezdtünk héberül beszélni tanulni. Vallási hagyományápolás csak annál a mozgalomnál volt, amelyik a vallási párthoz tartozott. Az én

mozgalmam keményen szociáldemokrata volt, olyannyira, hogy Sztálin- és Lenin-kép volt a falakon. Volt még a mienkénél baloldalibb is, az teljesen szélsőbaloldali volt, amit úgy hívtak, hogy Hasomér Hacair, Ifjú Őrség [lásd: Hasomér Hacair Magyarországon]. Volt még egy szintén szociáldemokrata, de más irányú, mint a mienk, őket pedig úgy hívták, hogy Makkabi Hacair [Baloldali cionista ifjúsági szervezet, amely Magyarországon az 1930-as évek második felében jelent meg, főleg a felsőfokú zsidó tanintézményekben, így az Országos Izraelita Tanítóképző Intézetben és az Országos Rabbiképző Intézetben. A háború után is erős szervezet volt. – A szerk.]. Ezenkívül még volt a Hanoár Hacioni [lásd: Hanoár Hacioni Magyarországon], és volt még a Bnei Akiba, [Rabbi] Akiba fiai is, akik vallásosak voltak [A vallásos-cionista Mizrachi szervezet ifjúsági „tagozata”. A vallásos fiatalok cionista nevelésük mellett Tóra- és Talmud-tanulmányokat is folytattak. Ezek a fiatalok a magyar cionisták harmadát-negyedét adták. – A szerk.].

Abban a szent pillanatban, ahogy megszavazták a zsidó államot, elkezdődtek a harcok Izraelben [lásd: 1948-as függetlenségi háború Izraelben]. És akkor az olyan korú fiúk meg lányok, mint én, rögtön jelentkeztünk, hogy ki akarunk menni harcolni, és még azon az őszön, tehát 1947 kora őszén mi fölesküdtünk a Hágánára, és vártuk, hogy induljunk. De hát nem indítottak el minket, mert az angolok még ott voltak. De itt, Magyarországon várható volt, hogy 1948. március után nagyon balra fognak csúszni az események, és nem lesz lehetőség elmenni, ezért valamikor a télen, azt hiszem, január végén vagy február elején elmentünk Ausztriába. Az egész egység, úgy, ahogy voltunk, vagy negyvenen. Kaptunk egy úgynevezett kollektív útlevelet, amin az volt rajta, hogy X. Y. plusz harmincnyolc ember. Tehát gyakorlatilag mi legálisan léptük át a határt, kollektív útlevéllel.

Bécsig vittek minket, ahol egy kiürített iskola volt a menekülttábor. Ott voltunk hat hétig, egyrészt azért, mert nem tudtak velünk mit kezdeni, túl sokan voltunk, másrészt azért, hogy kipihenjük a nem létező fáradalmainkat, és azért, hogy felruházzanak bennünket. Ugyanis teljesen úgy jöttünk el, ahogy, egy szál ruhában, semmit nem hozhattunk magunkkal. Akkor már megjelentek az izraeli elithadsereg kiképzői, és ott elkezdték nekünk a fegyvertelen, hogy szokták azt mondani, az ember elleni harc kiképzését. Volt ott egy kis fiatal lány, aki minket kiképzett, hát akkora, mint egy kutya ülve. S azután bemutatott egy fogást, amit úgy kellett volna kivédjen, hogy elkap, de nem bírta el, és gerinccel a térdére estem, szerencsére fékezve. Nagy bajom nem lett, de egy darabig maródi voltam. Hat hét után átvitték az egész társaságot egy helyre, ahol egy volt láger már tele volt olyan önkéntes zsidó fiatalokkal, akik egész Európából, mindenféle mozgalmakból ott össze voltak csapva egy helyre. S ott folytatták a kiképzést, akkor már nagyobb alakulatban.

Istenien éreztem ott magam. Az volt a kamaszkorom boldogsága. Ehhez hozzá kell tenni, hogy az, hogy ott lányok is voltak, az az én számomra nem jelentett különösebbet. A nőkkel való bánásmód megtanulása, amikor nekem aktuális lett volna, akkor lágerban voltam. Egyszerűen nem érdekelt a dolog, mert igazából évekig gyászoltam a gyerekkori szerelmemet, Irénkét. Ezért a legszebb csaj sem érdekelt különösképpen, nem foglalkoztam csajokkal. És mindenki le volt döbbenve, hogy én milyen visszahúzódó vagyok. Azt hitték, hogy fiú tetszhet, vagy nem tudom, mi. Ilyen vonatkozásban én húszéves korom tájt értem be. Pedig buktak rám a lányok.

Ott volt körülbelül két vagy három hónapig a továbbképzésünk, s onnan gyalog, a Brenner-hágón keresztül, magas hóban, csempészvezetőkkel mentünk át Olaszországba. Ott elvittek Meranba, Meranónak hívják az olaszok. Beraktak minket egy üres szanatóriumba. Elkezdtek etetni, és hogy

mondjam, dajkálni, és ott voltunk körülbelül két hétig. Akkor elvittek egy Chiari nevű olaszországi menekülttáborba. Chiariban voltunk május tizenötödikén, amikor a zsidó államot kikiáltották [lásd: Izrael állam megalakulása]. Akkor óriási ünnepséget csaptunk mi is. Felhúztuk a kék-fehér zászlót, meg ez meg az meg amaz [Az izraeli zászló fehér alapon kék csíkos, közepén egy kék Dávid-csillaggal. – A szerk.]. Nahát nosza, gyerünk, induljunk. De ez nem volt olyan egyszerű, mert egész Olaszország tele volt ilyen táborokkal, ahol fiatal zsidók, önkéntesek voltak. Hát csak Magyarországról mentünk vagy ötezren. És mielőtt Ausztriát elhagytuk, még kék-fehér zászlóval átvonultunk nem tudom, hány menekülttáboron, énekelve, és toboroztuk a fiatal zsidó gyerekeket, hogy jöjjenek, meg kell védeni a hazát. Volt, aki jött, volt, aki nem jött, de szépen megszorodtunk közben.

Chiariból elvitték az egész társulatot egy Fano nevű kikötőbe, ami Olaszországban Rimini és Ancona között van. Fano akkor egy teljesen átlagos kis halászfalu volt, ma már turistaparadicsom. Azt mondták, hogy végül is az izraeli hadseregnek matrózokra is szüksége van, szokjuk a tengert, járjunk a halászokkal a tengerre. És tényleg, ezt is csináltuk. Kaptunk egyenruhákat, az volt ráírva, Scuola Marittima Ebraica, Zsidó Tengerésziskola. De hát persze semmi szó nem volt erről, csak halászbárkákkal jártunk. A szó szoros értelmében szoktattak a tengerhez. Ezzel megint pechem volt, mert egy baleset ért, és a lábam akkor is megsérült. Kivettek a kiképzésből, a gyakorlásból. Na meg azért is, mert eszméletlen sokszor voltam tengeribeteg. A halászhajók úgy himbálóztak, mint egy dióhéj, amit tudtam, segítettem, de leginkább nem tudtam, mert rókáztam.

Szeptember közepén átvittek minket egy indítótáborba, Ostia kikötő mellé. Akkor hétszázan behajóztunk egy kis teherhajóra, ami talán akkora volt, mint egy dunai uszály. Négy nap után megérkeztünk Haifára, pontosan szeptember tizenhetedikén, amikor a Bernadotte-ot, az ENSZ közvetítőt agyonlőtték a zsidó szélsőségesek Jeruzsálemben [Folke Bernadotte gróf (1895–1948) – svéd diplomata volt, a Svéd Vöröskereszt alelnöke a II. világháború idején, akit az ENSZ BT 1948 májusában azzal bízott meg, hogy az Izrael Állam kikiáltása után rögtön megkezdődött fegyveres konfliktusban közvetítsen a felek között. A Bernadotte-féle béketerv értelmében Izrael kapta volna Palesztina északi és nyugati részét, az arabok pedig a keleti és déli részeket, s a feleknek kölcsönösen el kellett volna ismerniük egymást egyfajta gazdasági és politikai uniót alkotva. A tervet azonban mindkét fél elutasította: Izrael azért, mert a Bernadotte-terv értelmében Jeruzsálem átmeneti (kétévi) ENSZ-ellenőrzés után végleg az arabok ellenőrzése alá került volna (Jeruzsálemnek pedig jelentős számú zsidó lakossága volt), az arabok meg azért, mert úgy gondolták, hogy a Bernadotte-féle béketerv alapján a szegényebb palesztinai területek jutottak volna nekik. Emiatt 1948 júliusában, egy havi fegyverszünet után kiújultak az arab-izraeli harcok. Bernadotte-ot szélsőséges izraeliek – az ország létét fenyegető veszélyforrást látva benne – 1948 szeptemberében meggyilkolták. – A szerk.]. Az önkénteseknek a hajón a kezébe nyomták a katonakönyvet azonnal, és ott a hajón aláírtuk, hogy beléptünk a Palmachba, az áttörő századokba [Palmach: Plugot Makhac, azaz „Rohamosztagok”. A Hágáná rohamosztagai voltak a brit mandátum, majd a függetlenségi háború idején. – A szerk.]. Ezek nem csak védekezésre voltak kiképezve, hanem a minden áron való áttörésre. De akkor mi még sehogy se voltunk kiképezve, fegyverrel legalábbis nem, csak ilyen kézi tusára. És elvittek minket egy Tel-Mond nevű táborba, ahonnan körülbelül nyolc kilométerre volt a harcok színhelye. És ott minket tizenkét nap alatt kiképeztek. Ezt úgy kell értelmezni, hogy semmiféle alaki gyakorlat, hogy vigyázz, állj, jobbra át, szalutálj, ilyen nem volt. Hanem mindenki kapott egy puskát, én történetesen egy 1942-ben

gyártott német Mausert, amin ott volt a horogkereszt. És megmutatták, hogy itt van a célgömb, itt van az irányzék, itt a tus, itt kell betölteni az öt töltényt, itt fel kell húzni, így kell célozni, és így kell elsütni. Igen ám, de töltényt egy darabot nem adtak, nem volt töltény, örültek, ha a frontra volt szűkösen elég. És mi megtanultuk elvileg a puskát használni, megtanultuk azt, hogy hogy fedezzük magunkat, és sportoltattak minket eszméletlenül. Hát akkor még jó kondiban voltam, de az volt a szokás, hogy kifutottunk majdnem a frontvonalig, elkiáltottuk háromszor héberül, hogy itt vagyunk, reszkessetek, „mi vagyunk a Palmach!”, „hinénu haPalmach!”, mert a Palmach az híres volt, és attól tartott az ellenség, és azután visszafutottunk. Ez olyan tizennégy kilométeres futást tett ki minden istenáldotta reggel.

Ez pontosan tizenkét napig tartott. No hát gondolható, hogy tizenkét nap alatt úgy töltény nélkül nem lehettünk nagy lángelmék. És ráadásul az volt a gond a mi esetünkben, hogy a negyventagú szakaszban senki nem tudott héberül. És jiddisül is csak én. A többiek ugye pestiek voltak, hát miért tudtak volna. Én is csak a lágerban tanultam meg, nekem se volt anyanyelvem. Tehát az úgy működött, hogy a kiképzőtiszt héberül elmondta, hogy ez egy puska. Akkor valaki, egy jó hangú pasas elbőgte magát jiddisül, hogy ez egy puska. Erre én a saját szakaszomnak azt mondtam: gyerekek, azt mondja, hogy ez a puska. Akkor minden részét a puskának elmondták héberül, utána elmondták jiddisül, utána elmondtam magyarul. Tehát minden parancsszót vagy utasítást kétszer kellett tolmácsolni ahhoz, hogy a mi átlagpolgáraink megértsék. És azt, hogy én történetesen tudtam jiddisül, azt „köszönhettem” a lágerbeli kapcsolataimnak, életemnek.

Két és fél évig voltam Izraelben. Amíg katona voltam, és a háború folyt, addig részt vettem a támadásokban. Az volt a cél, hogy az egyiptomiakat valahogy kiszorítani a majdani Izrael területéről, sőt a majdani arab állam területéről is. És volt ott egypár arab falu, amiket úgy menetből elfoglaltunk, mivel az egyiptomi katonaság nagy része egy faluban volt, ahonnan menekültek Beer Sevába. És odáig menetből lehetett elfoglalni az arab falukat is, néhány kibucot fel lehetett szabadítani, volt olyan, ahol egy élő lélek nem volt már. Nekünk is rendesen volt veszteségünk. Beer Seva azonban egy jó harmincezer lakosú város volt, angol erődítménnyel, egy jól megerősített hely. Akkor megálltunk, és életem legrosszabb, legmelósabb éjszakája az volt, hogy Beer Sevát meg kellett kerülni. Beer Seva környéke már a homoksvatag egy része [Negev], ott autókkal vittek mindenkit mindenhova, autókaravánokkal, és az volt a probléma, hogy az autók egy idő múlva nem tudtak továbbmenni. És a legelső autón volt sok ilyen kétméteres drót, kutyaközönséges drótkerítés, felpulnizva volt vagy hatvan kiló, ha nem több. Azt nekünk, a kezdőknek, le kellett emelni, és kigörgetni, és akkor az autók szépen elkezdtek rámenni, és mire a végére ért, addigra a második is ki volt görgetve, a harmadik is ki volt görgetve, és annyi drótháló volt – ki volt számítva –, hogy éppen az egész karaván át tudott rajta haladni. De akkor a hátsót vissza kellett görgetni, a legutolsót, rohanni előre a vállunkon a hatvan kilós micsodával, négyünknek újra elteríteni, és így egész éjszaka mentünk valami harmincöt kilométert a homokon át. El nem lehet képzelni, hogy micsoda munka volt. Eleve harmincöt kilométert menni is sok, de futkosni ezzel a rohadt kerítéssel, görgetni föl-le, hát az embertelen volt.

Izraelben volt egyébként Miklós is, az egyedül életben maradt unokatestvérem, apám nővérének, Leicht Fridának a gyereke. Miklóssal azért kedveltük egymást, mert egy ugyanazon, hogy mondják, egy bordában szöttek. Ő is teljes mértékben zsidó identitással volt, azzal együtt, hogy később keresztény volt a felesége. Már 1946-ban, tizenhat évesen elment Izraelbe, egy ifjúsági csoporttal, és ott élt egy darabig egy kibucban, Pardes Hannában [város Izraelben]. Amikor szabadságon

voltam, akkor meg is látogattam. 1951-ben ő is visszajött, és valami szaktanfolyamon összeismerkedett egy csajjal, akinek már volt egy gyereke, de egy nagyon aranyos és szép lány volt. Összeházasodtak, és 1956-ig együtt éltek. De állandóan olyanok voltak, mint a galambok. Egyszer egyik repült ki, egyszer a másik. Miklós 1956-ban itthon hagyta a feleségét, gyerekeit, hogy majd jöjjenek utána, és visszament Izraelbe, ugyanabba a kibucba. Ott élt 1962-ig vagy 1963-ig, de nem bírta ki a családja nélkül, és akkor megint visszajött. Úgyhogy kétszer volt kint. Mondtam neki, hogy már csak a bérletedet lyukasztják, úgy jössz-mész. Mikor először hazajött, magyarosított Révészre. Révészként halt meg 1992-ben, Debrecenben, ahol éltek.

Engem pontosan napra két évre, 1950. szeptember 17-én szereltek le. Közben jártam szabadságra rendszeresen azzal a barátommal, akivel együtt is mentem ki, és amikor szétszórták az egységet, akkor én vele egy egységben maradtam. Neki rokonai laktak egy Hadera nevű faluban, ahonnan úgy tizenöt kilométerre voltunk, és ha eltávozásra mentünk, autóstoppal bementünk, s a rokonainál kaptunk enni, kaptunk szállást. Engem is elfogadtak, mint a rokonuk haverját, Izraelben nekem nem volt senkim. És amikor egy napnál többre ki tudtunk menni, akkor elmentünk dolgozni vagy építkezésre vagy szőlőt nyesni. Rengeteget kerestünk ilyen alkalmi munkával, mert nem igazán voltak olyan emberek ott, akik értettek a szőlőnyeséshez. És szeptember tizenhetedikétől ott voltunk Hederán, eljártunk dolgozni. A szőlőnyesés fizetett legjobban, és mi profik voltunk ebben. Ha nem volt munka, betont öntöttünk, zsaluztunk, szóval mindenféle építkezési munkán dolgoztunk. Volt, amikor országutat csináltunk, mint itt az útépítő munkások. Nem azért mondom, de januárig, négy hónap alatt körülbelül annyit kerestem, mint Magyarországon öt év alatt, amikor dolgoztam. Akkor még angol fonttal fizettek, és jól.

A barátom nagybátyjának volt egy ismerőse, aki kiadott egy szobát, és ketten fizettünk, nem tudom, talán tíz fontot havonta, ami nagy pénz volt. De nekünk egynapi-kétnapi keresetünk volt. S ezenkívül mi kaptunk fegyvert, mert a faluban őrség volt, a parasztnak kellett őrizni a saját földjüket meg a termésüket. De ők nem szerettek éjjel fönt lenni, mert nappal sokat dolgoztak, mi is dolgoztunk a szőlőnyeséssel, nem kevesebbet, de fiatalok voltunk, és az őrséget pénzért átvállaltuk. Tehát nappal is dolgoztam, és alkonyattól éjjel kettőig őrségben voltam. Nagyon jól kerestem, de nem volt lakásunk. Ágyrajáróként szerepeltünk, mert egy szobában ketten aludtunk. Ha valamelyikünknek akkor éppen a barátnője volt ott, akkor a másik őrségbe ment. Szerettem volna lakást szerezni. Akkoriban épültek ilyen meglehetősen kicsi, másfél szobás, csökkentett értékű házak, nem túl nagy összkomforttal, de konyha, zuhanyozó, vécé volt bennük. S ebbe akkor én be akartam szállni részletre, mert a beugró megvolt rá, de kiderült, hogy ez csak családosoknak van. Akkor azt gondoltam, hogy kihozzam a szüleimet, mert akkor volt egy ilyen családgyógyógyító akció. Erre az izraeliek pénzt adtak, hogy kiengedjék a családtagokat. De még így se vehettek be az építkezésbe. Elmentem egy másik faluba is, ahol akik ott akartak dolgozni, kaptak körülbelül öt hold földet és egy hasonló házat, egy szekert, egy öszvért és egy vemhes tehenet. Onnan is kirúgtak, ugyanezzel a megjegyzéssel, hogy hát öregem, ne haragudj, ehhez itt család kell. Mérges voltam, és elmentem Tel-Avivba. Volt egy olyan hivatala a katonaságnak, aminek az volt a dolga, hogy a leszerelt katonák ügyes-bajos dolgait intézze. Bementem oda, s mondtam, hogy kellene egy lakás. Jaffa akkor üres volt. Elmenekültek az arabok, és tele volt üres lakással. De ott is azt mondták, hogy ne haragudj, nem tudunk neked lakást adni, mert most jönnek a jemeni családok, annyi gyerekkel, mint égen a csillag, és először őket kell elszállásolni, veled most nem tudunk foglalkozni. De akár kapsz lakást, akár nem, te nem mehatsz haza, mert ott most kommunista

hatalom van. Hát erre bepöccentem nagyon. Mert életem és vérem Izraelé, de hülyének ne nézzenek. Fogtam, írtam az anyámnak, hogy oldja meg valahogy, hogy bántódás nélkül hazajuthassak Magyarországra.

Anyám, aki akkor már hosszú ideje, 1945 óta párttag volt (akkor ugye 1951-et írtunk már, januárt talán), bement a városi párttitkárhoz, és elmondta, hogy mi újság. Az illető mondta, hogy elég veszélyes, mert el szokták kapni azokat, akik külföldről jöttek haza, de én előző év május elsején Izraelben ott voltam a május elsejei felvonuláson, ahol az a társaság, ahova én tartoztam, Sztálin és Lenin arcképét vitte vörös zászlóval meg egy hatalmas kommunista jellegű transzparenst héber nyelven. S az ott készült fényképeket én hazaküldtem korábban levélben, s akkor anyám bemutatta, hogy a fiam ugyan ott van, de nézzétek meg, hogy milyen felfogású. S akkor ezzel ők elmentek valamilyen városi vagy milyen hatósághoz, a párttitkárral. És nem tartott tíz napig sem, megjött az értesítés, hogy mehetek haza. Izraelben a magyar követségtől kaptam egy szabadjegyet, a Bathori nevű lengyel hajó hozott Constantába, onnan vonattal átjöttem Magyarországra, s vonattal szépen hazamentem Nagykanizsára a szüleimhez, akik akkor elkezdtek agitálni, hogy tanuljak tovább. Hát azt nem! Túl öreg, már huszonkét éves voltam, felnőtt férfi, és nem akartam a szüleim nyakán élni, akik már ötven évesek voltak, sütötték a kenyeret, és dolgoztak eszméletlenül. De nekem semmi szakmám nem volt, se iskolám, se szakmám. Négy polgárim volt. És feljöttem Pestre.

Még a hajón megismerkedtem egy családdal, akik szintén visszajöttek, és négy gyönyörű lányuk volt. Az utolsó előtti akkor tizenhat-tizenhét éves volt, és abba úgy belezúgtam, hogy el se lehet képzelni. Eszméletlen szép volt, és nagyon értelmes is. És akkor ott hetegtem vele a hajón, persze a szülei felügyelete mellett. Meg is látogattam őket. Budapesten, a Síp utcában kaptak egy üzlethelyiséget, ahol az egész család ott is lakott. De mivel én nem voltam eléggé, hogy mondjam, gyakorlott az udvarlásban, hanem a magam módján beszéltem ezzel a lánnyal, rövid idő után kirúgott. De tudtam, hogy az Egyesült Izzóban dolgozott, és elhatároztam, hogy megpróbálok kibékülni vele, és beléptem az Egyesült Izzóba úgynevezett betanított munkásnak, és az elektroncsőgyártáshoz kerültem. Mert azt tudtam igazolni, hogy egy ideig műszerészetet tanultam, mire betanított műszerésznek felvettek. Azzal a lánnyal aztán soha nem békültem ki, bár ott volt, és naponta láttuk egymást, de le se fűttyentett.

680 forint volt a kezdő fizetésem, és ebből meg kellett élnem. Albérletben laktam Újpesten, egy nagyon öreg hölgy volt a házinéni, akinek volt egy antik bakfis lánya. Ha jól emlékszem, egy százast fizettem az albérletre, akkor még öt forintért kaptam úgynevezett vonalbérletet, amelyik a lakásomtól az Izzóig és vissza volt jó, naponta egyszer. És nagyon olcsó volt minden. Ebédre az Izzóban, az üzemi konyhán megebédeltem. Akkor voltak olyan készételkonzervek üvegben: sóletbab kolbásszal, volt pacalpörkölt, nem tudom, tán gulyás. Három- vagy négyféle volt, amiket felváltva vásároltam meg vacsorára. Ha véletlenül éjszakai műszakban voltam, akkor leadtam az ebédjegyet, és éjszaka ettem meg ezeket a konzerveket. Gyalázatosan fizettek, és szabadidőm egyáltalán nem volt. Dolgoztam, mint egy őrült egész nyáron, és akkoriban keresték a munkáskádereket továbbtanulni. Akkor én már többé-kevésbé munkáskádernak számítottam, annak ellenére, hogy be volt írva az életrajzomba, hogy Izraelből jöttem haza. S akkor jelentkeztem esti technikumba, a Landler Jenő Ipari Technikumba, amelyik Újpesten volt [A technikumokat az 1950. évi 40. számú törvényerejű rendelet hozta létre, elsősorban az állami nagyvállalatok számára képeztek szakembereket. A képzés befejezése után a tanulók érettségi-képesítő vizsgát

tehettek, és a szakiránynak megfelelő technikus oklevelet szerezhettek, amely felsőfokú továbbtanulásra, művezetői beosztásra, valamint szakmunkás munkakörök betöltésére jogosított. A középfokú technikumok az 1969/1970. tanévtől kezdve részben szakközépiskolákká, részben felsőfokú technikumokká alakultak át (Pedagógiai Lexikon, Budapest, 1997.). – A szerk.]. Föl is vettem szépen, és elkezdtem tanulni, szeptemberben. S mit tesz isten, októberben besoroztak, és november ötödikén a Magyar Néphadsereg elvitt katonának.

Akkoriban három év volt a katonaidő [Még az 1960. évi IV., a honvédelemről szóló törvény is (legfeljebb) három évben állapította meg a sorkatonai szolgálat időtartamát. Majd a honvédelemről szóló 1976. évi I. törvény csökkentette a szolgálati időt 24 hónapra, 1977-től csökkent 2 évről 1 évre, majd 1988-ban 9 hónapra, végül 2002-ben 6 hónapra a sorkatonai szolgálat időtartama. – A szerk.]. Hát teljesen tönkre voltam. Nekem elegendő volt. Egyébként sokkal jobban ki voltam képezve, mint az akkori tisztek, akiket hat hónap, hat hét alatt kiképeztek, és kaptak cafrangot, és akkor ott hőzöngtek. Záhonyban voltam katona, mert az volt az új magyar szokás, hogy a nagykanizsai illetőségűt Záhonyba vitték, a záhonyiak mentek Szombathelyre, a szombathelyiek Szegedre, a szegediek Győrbe és így tovább. Két évig voltam katona, abból egy évig kopasz voltam, hat hónapig ki se léphettem a laktanyából, mert az újoncokat nem engedték ki. Amikor fél év múlva kimehettem volna, még várnom kellett hat hetet névváltoztatásra, mert nem tudták leírni a nevemet a szabadságoslevélre. Ugyan három évre hívtak be, de jött Nagy Imre az 1953-as programjával, amikor azt mondták, hogy takarékoskodni kell mindennel, ami nem feltétlenül szükséges. És a katonaság egyharmadát elengedték, leszereltek minket.

Akkor visszamentem az Egyesült Izzóba, és munkaidő után jártam az újpesti Ipari Technikumba, iskolába, amit 1957-ben végeztem el. Először Újpesten laktam albérletben is, mégpedig egy lépcsőfeljáróban. A földszintes házakban a padlásra nem a lakásból lehetett fölmenni, hanem egy akkorka kis külön helyiségből, mint egy kicsi előszoba. És a lépcső alatt volt annyi hely, hogy egy ágy befért. S én ott azt béreltem, mert nem jutott többre. Nekem akkoriban a fizetésem tán nyolc- vagy kilencszáz forint volt, amiből még békekölcsön volt meg miegyéb. Éves szinten egyhavi bér volt a békekölcsön. Nagykanizsára a szüleimhez nem gyakran jártam haza, de leveleztünk, másrészt az anyám megtette nekem, hogy a szennyeseket egy dobozban hazaküldtem, és ő kimosva visszaküldte. Nekem nem volt módom túl sokat mosni. Mosakodni sem igazán volt könnyű, amikor a háziak éppen nem használták a fürdőszobát, akkor beengedtek. Sőt néha a konyhába is valamit kotyvasztani.

Negyvenen voltunk az Izzónak azon az emeletén műszerészek, s nyolcszáz fiatal nő szerelte, csinálta az elektroncsöveket. És a nyolcszáz nő között mindig akadt olyan, aki éppen, hogy is mondjam, aktuális barátnő volt. Ott általános volt a tegeződés, de én általában magázódtam mindenkiel. És abban az időben még Ferinek szólítottak, Feri, kérem, legyen szíves, ez volt a titulusom. S csak azokkal a lányokkal tegeződtem össze, akikkel jóban voltam. És hát ők számosan voltak, egyik aranyosabb, mint a másik. Egyszer elfogyott valamilyen alkatrész, és szétszórták a fénycsőgyártás dolgozóit, mert nem tudták őket foglalkoztatni. Odacsaptak hozzám egy nagyon kis nyifancás csajt, hogy az elektroncsőgyártásban tanítsam meg dolgozni. Nagyon jellegzetes zsidó lány volt, és két perc alatt kiderült róla, hogy érettségizett. A munkánk elég sok szünettel járt, és szünetben játszottunk, mégpedig azt, hogy mindenki mondott valami verset vagy sort, s a másiknak ki kellett találni, hogy miből volt az idézet. És akkor én azt gondoltam, hogy már felnőtt férfi vagyok, huszonhét éves voltam akkor már, előbb-utóbb találnom kell véglegesen valakit. Na

most ennek a lánynak elkezdtem udvarolni, és amikor visszament a fénycsőgyártásba, akkor néha vittem neki könyvet olvasni.

És aztán elkezdtünk együtt járni. Én akkor voltam utolsó éves a technikumban, úgyhogy az utolsó évben majdnem mindig elkísért engem az iskoláig, mikor a munkából mentem. Az egész családja izzós volt, az apja a fejlesztési osztályon volt csoportvezető, az anyja az „Izzó” című világlapnak volt valamilyen újságírója. S aztán egyszer be akart mutatni a szüleinek, s akkor úgy négyen ültünk le ebédnél az asztalhoz az üzemi étkezdében. S akkor az anyja meg az apja jól megnéztek, és az anyja halkán odasúgta nekik, hogy „unser eins”. A mi macskánk kölyke. Hogy miből tudta, nem tudom, mert jellegzetesen nem vagyok egy zsidós típus, és a mentalitásom még kevésbé az. A lényeg, hogy azon a nyáron volt az Izzónak egy kirándulása Fonyód mellett, Bélatelepre. Én is mentem, a kiscsaj is meg az apja is. S amikor lementünk fürödni, akkor ott megbeszéltük, hogy összeházasodunk. Az az igazság, hogy nem ájultam el a külsejétől, de nagyon értelmes volt, mondhatni, csiszolatlan gyémántnak tűnt. Igaz, hogy iszonyatosan hirdette magáról, hogy ateista és haladó szellemű, de, gondoltam magamban, ez legyen a legnagyobb bajunk az életben. És csakugyan, 1956. október 13-án összeházasodtunk. Csak polgári esküvőnk volt – a feleségem szép piros kosztümben –, mert mire a rabbi ráért volna, addigra jött október 23., és mikorra a dolgok lecsendesedtek, addigra meg már szégyelltünk volna a rabbi elé menni. Nászútra a Csúcs-hegyre mentünk, három vagy négy napot voltunk ott egy turistaházban, most már nem létezik, azt hiszem, elbontották. Jártunk gallyakat szedni az erdőbe, és ott volt egy vaskályha, ahol mi fűtöttünk be magunknak. Istenien éreztük magunkat.

Vera, a feleségem szegedi származású, ott született 1937-ben. Őket elég „szerencsés” módon vitték el 1944-ben. Akkoriban volt az ugyanis, hogy innen Budapestről egy vonatnyi prominens zsidót – a németek engedélyével és húszmillió pengőért cserébe – elvittek Svájcba [lásd: Kasztner-vonat]. A nagyon gazdag zsidó családok összedobták azt a húszmillió pengőt, azzal a feltétellel, hogy ők is és a családjuk is a vonattal megy. Így hát a vonaton volt néhány olyan szellemileg prominensebb ember, mint például a Szondi Lipót [(Nyitra, 1893 – Küsnacht, Svájc, 1986) ideg orvos, pszichiáter, a sorsanalízis, a Szondi-teszt megalkotója. – A szerk.] vagy a szatmári rabbi, aki a legismertebb zsidó tudós volt Magyarországon, és aki anticionista volt egész életében [Teitelbaum Joel (1887–1979): 1929–1944 között a szatmár ortodox hitközség rabbija volt. A Kästner-vonattal Svájcba menekítették, ahonnan 1946-ban Palesztinába, majd az USA-ba ment, és megmaradt szatmári híveivel együtt megalapította a szatmári haszid közösséget. A modern politikai cionizmusnak talán ő volt a legismertebb ellenzője, és ő volt az egyetlen olyan zsidó vezető, aki elítélte Izrael Állam megalakulását 1948-ban. – A szerk.]. Nem tudom név szerint, de körülbelül ezervalahány ember, akik egy ideig Bergen-Belsenben, külön táborban voltak elszállásolva, és utána felrakták őket egy vonatra, és csakugyan átvitték őket Svájcba. És még négy-öt vonat zsidót – vidékről – nem Auschwitzba, hanem Bécs mellett egy Strasshof nevű koncentrációs táborba vittek családotól. Szegedről három vonat ment, kettő Auschwitzba, egy Strasshofba [Randolph Braham kutatásai szerint az első két transzportot Auschwitzba irányították, „de csak az egyik jutott el oda. A másikat a németek Strasshofba irányították, cserébe a vonatrakomány kecskeméti zsidóért, akiknek Ausztriába kellett volna menniük, de figyelmetlenségből és rutinszerűen Auschwitzba parancsolták őket”. A harmadik transzportot eleve Strasshofba irányították, az ezekben lévő 5739 ember túlnyomó többsége túlélte a deportálást. – A szerk.]. Ez utóbbi vonaton volt a feleségem. Viszont az első két vonaton volt az egész rokonsága, ki

is irtották őket. Az apját viszont – aki elektrotechnikus és ezen belül röntgenszakember volt – a szegedi kórház igazgatója nem akarta engedni, hogy elvigyék, mert akkor a kórházakban rengeteg volt a sebesült, és a röntgeneknek folyton menni kellett. De abba meg az apja nem ment bele, hogy nélküle elvigyék a családját, úgyhogy végül őt is elvitték a legutolsó vonaton, Strasshofba. És a feleségem nagyanyját és nagyapját is. Strasshofban nem öltek meg senkit, hanem szállást kaptak, enni kaptak. És onnan közvetítették őket munkára, főleg mezőgazdasági munkára. A parasztemberek odavettek magukhoz egy zsidó családot, akik kajáért, pajtabeli szállásért dolgoztak nekik látástól mikulásig.

Azután átkerültek a Cseh–Morva Protektorátusba, Frainba [ma Vranov], és onnan egy Znaim [ma Znojmo] nevű helyre, és téglagyárban dolgoztak a szülők meg romeltakarításokon. És ott nem bántották a gyerekeket meg az öregeket sem, sőt a feleségem nagyanyját – aki tanítónő és óvónő volt – megbízták, hogy foglalkozzék a gyerekekkel. Napközben felmentek a tégláégető kemence padlására, mert ott jó idő volt, és ott tanította őket. A feleségem le is írja az egyik novellájában, hogy a csehek végtelenül rendesek voltak a deportáltakkal. Aztán amikor felszabadultak, és visszamentek Szegedre, akkor az anyósom belépett a kommunista pártba, és addig fűtötte az apósomat, aki nem akart belépni, hogy végül őt is befűtötte a pártba. 1947-ben vagy 1948-ban, nem tudom, mikor voltak a párttisztogatások, mind a kettőjüket kizárták, és azzal együtt mindkettőjüket kirúgták a munkahelyéről is [Az 1940-es évek második felében és az 1950-es évek elején több tisztogatási hullám is zajlott a kommunista pártban. Az elmondottak alapján nem tudható, hogy melyik érintette Leicht Ferenc feleségének szüleit. – A szerk.]. Az anyósom tisztviselő volt, az apósom pedig a szakmájában dolgozott. Ott álltak megfürödve, és Szegeden nem tudtak már elhelyezkedni. Akkor följöttek Pestre, 1950-ben vagy 1951-ben, meg nem mondom, melyik évben, és aztán elhelyezkedtek az Izzóban, az apósom elektrotechnikusként, az anyósom pedig az Izzó újságjánál szerkesztőként.

A feleségem szüleinek Újpesten volt egy kétszobás lakásuk, egymásba nyíló szobákkal, és volt egy hatéves hűgá is. Ő ott maradt a szüleinél, én pedig egy sarokkal odébb laktam, akkor már nem a padlásfeljáróban, hanem egy toronyszobában az Árpád úton, egy azóta lebontott házban. A család fia lakott ott, aki éppen akkor a kétéves katonai szolgálatát töltötte, és én addig vettem ki a szobát, amíg ő le nem szerel. Tehát külön laktunk a feleségemmel. Tizenharmadikán házasodtunk, huszonharmadikán elkezdtek lődözni [lásd: 1956-os forradalom]. Ebbe nekem semmiféle beleavatkozási ingerem nem volt. Mindenki tudta, hogy izraeli katona voltam, mindenki tudta, hogy magyar katona voltam. Huszonhét éves, és mondhatni, jól képzett. A légvédelmi ágyútól kezdve minden hangszeren játszottam. S amikor az Izzóban megalakult a nemzetőrség, akkor jöttek, hozták nekem a gépfegyvert meg géppisztolyt meg micsodát, hogy hát Feri, ugye velünk jössz. Mondom, hát ne haragudjatok, öregem, tíz napja házasodtam, nem hagyom ott a feleségemet. És nem mentem. Ellenben Taszárról hazajött gyalog annak a családnak a fia, ahol laktam. Akkor mondták, hogy sajnálom, Ferikém, vis maior, hurcolkodjon el. Akkor már bőven folytak a harcok Újpesten is, és mindenki a pincében lakott.

Közben október huszonötödikén, amikor még Újpesten nem törtek ki a harcok, mi benn voltunk az Izzóban mindannyian, és amikor végeztünk a munkával, a főnököm és a párttitkár behívtak, és azt mondták: „Nézze, Feri, maga képzett katona. Itt van ez az E. Lali nevű mérnökünk, aki egy nagyon okos ember, zseniális, és szükségünk van rá, haza akar menni a szüleihez, az Országházzal szemben, az Alkotmány utcába. Azon a környéken súlyos harcok vannak, próbálja hazajuttatni

épségben.” És akkor elindultunk gyalog a Lalival, és én voltam a vezetője, a mentora. Azt csináltam, hogy különböző helyeken laktak ismerőseim. Újpestről mindjárt telefonáltam a Dózsa György utca sarkán lakó egyik ismerősömnek, hogy mi újság arra. Semmi, nyugodtan jöhetnek. Akkor felmentünk őhöz. Onnan betelefonáltam a Marx téri ismerősömnek. Azt mondta, hogy itt súlyos harcok vannak a Dunától idáig, de a Szondi utcán túl már nem. Akkor nem mentünk oda, hanem nagy kerülővel eljutottunk a Szondi utcába, akkor körülnéztünk, ott viszonylag csend volt. És a kiskörúton mentünk, azon a részen nyugi volt. Mert akkor történt az a bizonyos tüntetés a Parlament előtt, ahol sok tízezer vagy százezer ember tüntetett huszonötödikén. Végül is hazavittem a Lalit, és elindultam vissza, Újpestre. Közben mögöttem iszonyatos lövöldözés, és kigördült egy szovjet tank a Kossuth térről az Alkotmány utcába. Amire én mondom, nahát ezt azért nem várjuk meg, beszaladtam a Markó utcai unitárius templomba [Nyilván a Markó utcát keresztező Nagy Ignác utcai unitárius templomról van szó. – A szerk.]. Ott rögtön két fiatalember közrefogott, hogy ki vagyok, mi vagyok. Leültettek a többi közé, ott ültek már X plusz N fegyvertelen ember, akik várták, hogy az oroszok odébb menjenek. S amikor odébb mentek, kiengedtek bennünket. És akkor én visszamentem a Kossuth térre megnézni, hogy mi újság van. Akkor már vége volt a tüntetésnek, hát valami szörnyűséges volt, hadd ne mondjam el, hogy fölfordult a gyomrom, pedig már láttam egy-két dolgot a háborúban. De ez nekem is sok volt.

Az anyósom, apósom meg a feleségem az Árpád út elfordulásánál lévő nagy sárga házban laktak, amit úgy hívtak, hogy Mefter-ház. Pont a térre néző lakásban, ahonnan az Északi Összekötő vasúti hídra lehetett látni, ahol rendszeren lőttek a tankok. Le volt mindenki hurcolkodva a pincébe. Én is átmentem abba a pincébe, ahol az egész lépcsőháznak talán a húsz lakásából mindenki ott volt, körkörösén a fal mellé letett matracokon meg mindenén. Nem jutott hely csak középen, ruhákat tettünk le a feleségemmel, ott költöztünk először össze, abban pincében. Egy szép napon odaállt egy orosz tank a ház elé, és elkezdte lőni. Tizenkilenc találatot számoltam. S az egyik szétlőtte a házmesterlakás mellett lévő fővízórát, mire a víz elkezdett zuhogni a pincébe, ahol laktak az emberek. Volt kinn egy vízfőcsap, amit el kellett zárni, de ott állt a tank. S akkor a házmester meg én nagy fehér lepedőket lengetve kidugtuk az orrunkat, odajött egy mogorva orosz, mutatott fel a háztetőre, hogy onnan kilőttek, és az egyik tisztjük kaput. Mondtam, hogy hát a fenébe, mindenki a pincében van. Ő csak erősködött, de megengedte, hogy elzárjuk a főcsapot, s akkor visszamentünk. De mindenre lőttek, ami mozgott. Én feljártam főzni az anyósom első emeleti lakására. Ők nem mertek kimozdulni, lent voltak éjjel-nappal. És rendszeren megfőztem, amijük volt otthon. Anyósom amilyen trehány háziasszony volt, jószerivel semmijük nem volt. Sárgarépa meg alma. Csináltam sárgaréпамártást, a húst jól átpároltam, a sütőben megsütöttem, és levittem a sárgaréпамártással. Azt mondta az apósom, hogy ilyen jót még soha nem evett. Körülbelül három hétig voltunk lenn, addig mindig én főztem. A többiek közül is a bátrabbak felmentek főzni. Ennek a háznak hátsó kijáratai is vannak, és amikor az exportálandó libákat kivitték az újpesti piacra – mert hát nem lehetett semmit exportálni, a vasutak se jártak –, hogy meg ne romoljon, egy egész libát lehetett vásárolni, én is kimentem és vettem. Kenyeret lehetett venni, libát lehetett venni. November negyedikén hajnalban azt mondta a rádió, hogy mindenki induljon el a munkahelyére. Addigra már Újpesten voltak a szovjet tankok, és ott dübörögtek és lőttek, mint az eszement, mindenhova. Na mondom, akkor most nem indulunk el dolgozni, ahogy én elnézem.

Volt közben, mikor szüneteltek a harcok, akkor bementem rögtön az Izzóba, és a Vaszily főmérnök teljesen rémülten topogott, hogy mi legyen. Mondtam, hogy főmérnök elvtárs, szerintem először be

kéne zártni az összes raktárt. Mert széthordják a készárut. Jaj, milyen igaza van. Bezártunk mindent, és az Izzó fegyveres őrségébe be akart vonni. Az első lövésre, ahogy elcsattant, az őrség átállt. Fegyverek maradtak, de őrség nem. Mondtam, ne haragudjon, én nem fogok fegyvert. Még nagyon sokáig zavaros volt a helyzet, mert a sztrájk már múltóban volt, de az Izzó tovább sztrájkolt, és az ottani üzemi forradalmi bizottság nem engedte elindítani a munkát, amíg be nem törtek erővel az ávosok [lásd: ÁVH] és az oroszok, elvitték a bizottságot, és akkor felvették a munkát.

Akkor, amikor még javában lövöldöztek, november ötödikén vagy hatodikán, az a rokonunk, aki itt lakott, ebben a lakásban, a Máté Lusztig István – anyám egyik megölt lánytestvérének a volt férje – felhívott telefonon, hogy jöjjen be. Mi annyira megbecsültük a nagyon kevés rokonainkat, hogy ahol kihullott vagy kihalt a közbűlső vérrokon, továbbra is megtartottuk a rokonságot, és nagyon szerettük egymást. Ő Nagykanizsán feleségül vett egy özvegyasszonyt, és 1947-ben feljöttek Pestre lakni, mert innen viszont kihalt a feleségnek a nagybácsija, egy jó nevű ügyvéd. Én akkor bejöttem, a Máté Lusztig István elém tett egy albérleti szerződést, hogy három hónapja itt lakom már, és hogy a feleségem is ide költözik, írom alá. És miért? Azt mondja, mert mi elmegyünk külföldre [Az 1956-os forradalmat követő hetekben mintegy 200 000 ember hagyta el az országot, disszidált. – A szerk.]. Tehát mikor ők elmentek, akkor mi ideköltöztünk, de akkoriban olyan rendelet volt, hogy ketten legfeljebb másfél szobás lakást igényelhettünk, ez meg két és fél szobás volt [A 35/1956. M.T. rendelet és a 15/1957. (III. 7.) kormányrendelet szerint minden kétfős családot vagy egyedülálló személyt egy-egy lakószoba illet meg, vagyis ez volt a jogos lakásigény. A két főnél nagyobb családoknak minden további két fő után további egy-egy lakószoba járt, illetve a páratlan számú tagból álló családoknak a páratlan számú családtag után is járt egy szoba. A jogos lakásigény mértékét meghaladó lakrészeket a lakásügyi hatóság igénybe vehette, és társbérlőnek utalhatta ki. A bérlőnek a rendeletben előírt határidőn belül joga volt kiválasztani a társbérló személyét, illetőleg kisebbre cserélhette a lakást. – A szerk.]. Akkor én beszéltem a szüleimmel telefonon, hogy legyenek szívesek, egyikük legalább jöjjön fel. Mind a ketten feljöttek, mert az anyám és apám párttagok voltak, anyám ráadásul népi ülnök, és egy csomó tyúktolvajt, ezt, azt, cigányt lecsukattak [Népi ülnök – laikus, nem hivatásos bíró, aki az ún. társasbíráskodás keretében, a hivatásos bíró elnökletével működő közös tanácsban jogosult részt venni a döntéshozatalban. A bírósági eljárás során ugyanazok a jogok illetik meg és ugyanazok a kötelességek terhelik, mint a hivatásos bírót. Szavazata azonos súlyú a hivatásos bíróéval, a bíróság fajtájától függően két vagy három népi ülnök vesz részt a bíróság munkájában. Ülnökké a (rendeletekben) meghatározott életkorú, büntetlen előéletű és választójoggal rendelkező magyar állampolgár választható. (Egyébként szovjet mintára vezették be az 1949. évi alkotmánnyal /1949. évi XX. tv./). – A szerk.]. Azok meg bosszút esküdtek, hogyha kijönnek a börtönből, agyonverik anyámat, vagy mit tudom én, mit csinálnak vele. És tényleg 1956-ban kiengedték a bűnözőket is. Anyám félt, és apámmal együtt otthagyták a lakást Nagykanizsán, ahogy volt, és feljöttek hozzánk lakni. Úgyhogy mindjárt elegendő lettünk a lakásban. És ki is utalták nekünk, a feleségem születésnapjára, 1957. február 22-ére jött meg a kiutalás. Itt is éltek a szüleim a halálukig, illetve anyám haláláig, ami 1970-ben történt. Apám 1974-ben halt meg, de 1972-ig élt velünk, mert akkor újra megnősült.

Nem sokkal az után, hogy a szüleim feljöttek a két teherautónyi bútorral – meg egy zongorával, amit szívességből hoztak fel valakinek, és itt állt a szoba közepén, nem lehetett tőle mozogni, amíg el nem vitték –, az anyám is elhelyezkedett meg apám is. Apám ötvenkét éves volt, az anyám

ötvenegy. Pécek már nem lehettek, mert az orvos megtiltotta nekik, de az apám elment a Chinoimba raktárosnak [Gyógyszer és Vegyszeti Termékek Gyára], az anyám meg leltárszorzonak a Vasedénybe, mert annak a főkönyvelője az apám nővérének az akkori, második férje volt. A szüleim fizikailag hihetetlen erős emberek voltak, ötvenhat éves korában az apám úgy vágott a földhöz, mikor én harminckettő voltam, hogy azt hittem, a padló szakad le. Az anyám pedig eszméletlen jó számoló is volt, de csak az alapműveleteket tudta. Abban az időben nem volt számítógép a leltárak összesítésére, hanem voltak olyanok, akik összeszorozták, hogy miből hány darab van, és mennyi darabja, és utána összeadták az értéket. Ha valamelyik boltban leltároztak, egy egész kis brigád volt a leltárszorzó, többek közt a mamám, aki messze a legjobb volt. Félelmetesen adott össze négyjegyű számokat, s később, mikor behozták a Holeritet, a lyukkártyás számítógépet, még egy évig tartották a munkahelyén azért, hogy kontrollálja, hogy ez a Holerit egyáltalán működik-e. Rendszeresen gyorsabban végzett a Holeritnél. Matematikus lehetett volna belőle, ha ő ezt tanulja. Ők egyébként jól elvoltak itt. Akkor még élt a Juliska meg az Olga [Leicht Ferenc apjának nővérei], összejártak velük. Budapest tele volt korábbi nagykanizsaiakkal, akiket ismertek. Elmentek zsugázni, idejöttek zsugázni. Szóval elvoltak maguknak. Csak az anyám már akkor beteg volt. Minden két-három évben el kellett vinni lemeóztatni a kórházba. Szervi szívbeteg volt, és millió egy baja volt, érszűkülete és minden. De ha egészséges volt, hát a világ egyik legkellemesebb személyisége volt.

Mikor mi ideköltöztünk, akkor a személyzeti szobában lakott egy Sajti nevű úr, albérletben, akit megörököltünk. Aztán a Sajti úr megnősült, és elköltözött vidékre. Akkor jött egy másik úr, akinek elfelejtettem a nevét. Ő is elköltözött, mi nem mondtunk fel senkinek. Akkor a feleségem azt mondta, hogy ő pedig legközelebb férfi albérlet nem vállal, mert takarítani kell utána, egy nő pedig kitakarítja a saját szobáját. Attól kezdve folyamatosan lányok voltak nálunk. Általában két-három évig laktak itt, és valamennyi innen ment férjhez. Az 1960-as évek közepe táján volt itt egy Pöttyi nevű csaj, aki szintén innen ment férjhez, és aki beajánlotta hozzánk a Horthy Miklós unokahúgait, a H. Évát és a H. Emesét. Ők ketten laktak a szobában, de ott akkora nagy fekvőhely volt, hogy elfértek rajta bőven ketten. Tünetmentes két csaj volt, én nagyon szerettem őket. A H. Éva egyébként kollégám volt, ő is elektromos szakember volt. Egy bizonyos P. Péterhez ment férjhez. Sok csaj lakott itt, az utolsó egy Marika nevű fodrászlány volt, aki a nyolcvanas évek végén innen ment férjhez Svédországba. Exportáltuk őt.

Vera, a feleségem 1957 végén, december 14-én szülte Lászlót, az első gyereket. Akkor még nem volt gyes stb., hanem körülbelül három hónapot lehetett itthon, feltéve, ha szülés előtt nem vett ki időt, de kivett három hetet, úgyhogy ő két hónapot és talán egy hetet maradhatott itthon. De a gyerek füles volt, fülgyulladásos meg Leiner-kóros volt. A Leiner-kór az csecsemőknek elég veszélyes bőrbetegség, s benn volt hat hétig a kórházban, életveszélyes tünetek között. Be kellett a feleségemnek járni szoptatni. Kapott egy papírt a kórháztól, hogy mivel naponta nem tudom, hányszor szoptat, kérjük a körzeti orvost, hogy írja ki betegállományba. Ki is írta. Egy évet a Vera lényegében betegállományban töltött. 1958-ban visszament dolgozni, de nem az Izzóba, hanem először egy ismerősöm beprotezsálta egy úgynevezett védett munkahelyre, ahol sérültek dolgoztak. Persze ő nem volt sérült, de ő is azt csinálta, amit a sérültek, babákat varrt, és annyi pénzt is kapott, mint a sérültek, úgyhogy sürgősen otthagytá három hónap után. Be se írták a munkakönyvébe ezt a három hónapot. Elment egy Vasedény boltba kiszolgálónak, ahová az édesanyám protezsálta be [

Az üzletben csupa öregasszony volt, a feleségemnek kellett felmászni a polcokra, lemászni, az érkező árut lepakolni. Iszonyatosan lestrapálták. S akkoriban én beiratkoztam egyetemre, mert ugye elvégeztem a technikumot, és gondoltam továbbtanulok. Fél évig, amíg az egyetemre jártam, a feleségemen volt a gyerek gondja meg az én teljes ellátásom, mert hiszen ha egyetemre mentem munka után, akkor nem volt módom sem főzni, sem vásárolni, sem semmi. Az volt az elvárás, hogy négykor kezdődik az egyetem, akkor fél háromkor nekem ebéd legyen az asztalon. Fél év alatt a feleségem kilenc kilót fogyott, engem meg annak ellenére, hogy jó voltam, kirúgtak matematikából, mert valami középiskolai anyag az akkori izgalomban nem jutott eszembe. Otthagytam az egyetemet, és azonkívül nem akartam azt sem, hogy a feleségem kilenc kilónál többet fogyjon, mert amúgy sem volt egy túl nagy dalia.

1960-ban eljöttem az Izzóból, mégpedig azért, mert nagyon keveset kerestem, valami 1250-1300 forintot. 1960-ban ez már elég kevés volt. Volt ugyan egy művezetői hely, 1600 forintos havi bérrel, amit megpályáztam, hisz végre technikus voltam akkor már, de azt mondták, hogy nem magának tartogatjuk az 1600 forintos állásokat. Az anyátok szentségít, elmentem a Beloianisz Gyárba [BHG, Beloianisz Híradástechnikai Gyár], bemutatkoztam, megmutattam, hogy mim van, tíz éve dolgozom az Izzóban. És hogy munkát keresek. S mondták, hogy én ugyan a telefonközpontokhoz nem értek, de a műszaki ellenőrzésbe felvesznek, úgynevezett idegenáru vizsgálónak. Az volt a dolgom, hogy megadott paraméterek szerint megvizsgáljam a más cégektől vett alkatrészeket és árukat, hogy megfelelnek-e a magyar és a nemzetközi szabványoknak, és megfelelnek-e a cégem és az eladó általi szerződésben rögzített feltételeknek. Ott rögtön 1600 forinttal kezdtem.

A második fiam 1963-ban, június 8-án született, Györgynek hívják, mivel mind a kettőnknek volt olyan unokatestvére, akit Györgynek hívtak, és akit megöltek. Már az első fiunk is Györgynek készült, de mikor a feleségem terhes volt, az édesapját elvágta egy teherautó a járdán, s azonnal meghalt. Az utolsó cselekedete az volt, hogy egy terhes asszonyt ellökött, így az asszony megmenekült, de Vera apját meg halálra gázolta az autó. Ezért lett a Laci fiunk László. Viszont miközben Vera a Gyurival terhes volt, minket megvizsgáltak, s kiderült, hogy a feleségemmel RH összeférhetetlenek vagyunk [Rh-összeférhetetlenség akkor áll fenn, ha az anya Rh-negatív, az apa és a magzat pedig Rh-pozitív. Ilyen esetben az anyai szervezet ellenanyagot kezd termelni, ami az Rh-pozitív magzatot károsíthatja. – A szerk.]. Hét hónapos terhes volt, amikor megcsinálták a tesztet, hogy megvizsgálják, és kiderült, hogy ezzel a gyerekek bizony bajok lesznek, mert ennyi meg annyi ellenanyagot találtak a vérében. Egyébként a Gyuri három kiló hatvan dekával született, ötvenkét centivel. Egy szabvány gyerek volt, a Laci is pont olyan volt. Vidám és egészségesnek tűnő csecsemő volt, és semmi olyat mi nem láttunk a gyereken, hogy ilyen, olyan vagy amolyan lenne. De mire másodszor mentem be látogatni, már átvitte egy mentőautó a Heim Pál kórházba. Lecserélték a vérét, és azt mondták, hogy minden oké.

Hazahoztuk, és azt tapasztaltuk, hogy hat hónapos korában még nem fordult hasra és nem mozgott. Bevittük a Heim Pál kórházba, ahol kiadtak rá egy papírt, hogy a gyerek tünetmentes. De soha nem mozgott, nem érdeklődött, feküdt szegénykém, mint egy kis játék baba. És amikor már járni kellett volna, még akkor felállni sem volt képes. Teljesen el volt maradva a korához képest. S ahogy ment az idő, úgy nyilvánult meg mind több és több dologban, hogy mennyire nem egészséges. A feleségem erről egyébként írt egy tanulmányt, mert a menyem kérte rá, aki gyógypedagógiát végzett, és egy gyógypedagógiai elemzéshez kellett az írás. Gyuriról először azt

hitték, hogy mozgássérült. Vera elvitte a mostani Pető Intézetnek az elődjébe, ahol kiderült, hogy ragyogóan tud mozogni, de nem kap instrukciót az agyától, hogy mozogjon. Ha akarna, tudna. Megfelelő motivációval, ami alatt például egy kanál pudingot értek, rá lehetett venni, hogy felmásszon arra a padra, amire a mozgássérült gyerekek nem voltak képesek. Körülbelül öt éves lett, mire szobatiszta lett egyáltalán és megtanult beszélni.

A feleségem tehát itthon maradt Gyurival, amikor a Laci fiam hét éves volt, a Gyuri pedig egy éves. Attól kezdve ugyanis nem írhatta ki az orvos. Kilépett a munkából. Én kerestem akkor talán kétezer forintot, amiből csak nyomorogni lehetett. A szüleim néha segítettek. Addig egy háztartásban voltunk, de mikor feleségem kilépett a munkából, szóltam a szüleimnek, hogy ne haragudjatok, szétszedjük a háztartást, mert nem várhatom el, hogy ti sínylődjetek, mert a Gyuri olyan, amilyen. És akkor az én egy keresetemből próbáltunk élni. Anyám nagyon sokat segített a feleségemnek, ő tanította meg, már a Lacinál, hogy hogy kell megfürösztetni egy gyereket. A feleségem akkor pont húsz éves volt, nem volt túl nagy praxisa, az anyám meg imádta a kiskölyköt, pláne az első unokáját, és fürösztötte, etette, mindent csinált. Van is egy cédula még abból az időből – mert akkor levelező tagozatban voltunk, mert mindig mindenki rohant valahova –, hogy anyám íírta a feleségemnek: ma én megyek a Tapsiért, apád ekkor meg ekkor jön haza. Tapsinak hívta a gyereket, mert Lacinak az egyik füle nagyobb volt, mint a másik, olyan kis tapsifülű volt. Hát az anyám az egy tüneményes asszony volt.

Apám is nagyon rendes, becsületes ember volt, de néha, hogy mondjam, voltak primitív gondolatai. Alkalmasint a Gyurival a feleségem itthon volt, hét évig egy fizetésből nyomorogtunk, és a Gyuri ordította, ha kellett, ha nem, dobálta a játékait, úgyhogy végül a másik szobába betettük nappalra. Az ablakra dróthálót tettem, hogy ki ne tudja törni, mert Gyuri nagyon erős volt. A dög nehéz szekrényt meg a rekamiét tologatta. És akkor az apám, aki megszokta, hogy nappal alszik, még akkor is, mikor a Chinoinban volt, és nagyon dühösen ébredt (mindig dühös volt, ha álmából ébredt, engem is akkor vert meg kiskoromban), azt mondta, hogy a Gyuri egy állat. Hát nem voltam igazán jókedvemben, úgy lehordtam az apámat, hogy nem állt meg a lábán. Mondtam, hogy állítsd le magadat, hogy a kényelmedet zavarja, sajnálom, de ez van, itt lakunk együtt. Apám dühöngött, s fogta magát, és elköltözött a nővéréhez, aki Pesten lakott. Anyám, szegény, sírt, mint a záporosó, de ő itt maradt, hát nem vele veszttem össze. És hát segített és sírt, mint a záporosó. Ugye, ő próbált közöttünk békét teremteni. Hogy kérjek bocsánatot az apámtól. Én? Kérjen ő bocsánatot, mert megsértette a fiamat. Lényeg az, hogy körülbelül két hét után apám visszaköltözött. Hogy is mondják? Fátyol borult a múltra. Nem beszéltünk többet erről, de többet nem is gorombáskodott a Gyurival.

A Beloiannisban dolgoztam hat évet, amikor is az a barátom, akivel együtt voltam Izraelben – s akivel egy időben is jöttünk meg, és ő is technikus lett –, rádumált, hogy menjek át oda, ahol ő dolgozott a Soroksári úton, az Élelmiszeripari Gépgyárba. S én pár száz forinttal többért átmentem, és gyártásprogramozó lettem. Nem sokkal azután viszont onnan is átmentem egy TRAKISZ nevű, Transzformátor-, Röntgen-, Ipari Készülék Szövetkezetbe, végtermékellenőrnek. Először borzasztó bonyolult volt nekem az a munka. El kellett mennem egy kétéves tanfolyamra is, amit a Kohó- és Gépipari Minisztérium indított, mert azt mondták, hogy nem elég a műszaki végzettségem. Ott dolgoztam azután kerek tizenöt évig, ilyen-olyan beosztásokban. És amikor a Vera újra kezdett dolgozni, akkor már többé-kevésbé jobban bírtuk magunkat anyagilag.

Még amikor a Beloianiszhoz kerültem 1960-ban, akkor ott azzal kezdték, hogy a kezembe nyomtak egy beutalót a Balatonhoz, Szántód-Köröshegyre [lásd: SZOT-beutaló]. Ott volt a Beloianisznak egy nyaralója. Laci akkor két és fél éves volt, elmentünk családosul, és ott voltunk fillérekért. Attól kezdve tulajdonképpen sátorozni jártunk. Voltunk Surányban, a parton fölvertünk egy sátrat, és ott voltunk tíz napig, egy hétig, voltunk Balatonöszödön, ahol most a kormányüdülő van, akkor még egy príme kis kemping volt. Mindig kölcsönsátorral jártunk, nem volt saját sátrunk. Lacit is vittük rendszeresen. A Beloianiszban szerveztek túrákat is, a gyárnak volt egy saját autóbusza, ami elvitt minket a kéktúrának az egyik pontjára, például Parádfürdőre, Kékestetőre, onnan elindultunk, a busz elment, és várt minket a megbeszélt másik ponton. Mire odaértünk, addigra már olyan fáradtak voltunk – mert az út rendszerint úgy huszonöt kilométer volt –, hogy a megérkezés örömeiben az útközben szedett mezei virágokkal megkoszorúztuk a buszt. És oda is mindig jött velünk a Laci is [A Magyarországot átszelő „Kék” turistaút bejárását a Budapesti Lokomotív Sportegyesület természetjáró szakosztálya hirdette meg az 1952. évben. Ezt a kiránduló útvonalat nevezik kéktúrának. – A szerk.]. Jártunk sokfelé, de igazán nyaralni – főleg a Gyuri miatt, de a pénz miatt is – csak Noszvajon és Balatonszabadi-Sóstón voltunk.

Külföldön először Csehszlovákiában, Prágában voltunk az 1970-es években. Ami akkor azért volt lehetséges, mert ugye ezerötszáz forint volt egy oda-vissza repülőjegy. És a prágai hitközségen keresztül egy elég olcsó szálláshoz jutottunk, és a hitközségben étkeztünk. Mert mihelyt megérkeztünk Verával, megkerestük a zsidó negyedét, ahol én bementem a kóser étkezdébe, és elmondtam, hogy Budapestről jöttünk, elég kevés pénzünk van, és szállást keresünk. Akkor ott mindjárt jelentkezett egy koros hölgy, és aztán nála laktunk, és a kóser étkezdében étkeztünk. Ugyanígy voltunk még Olaszországban, Velencében is, ahol – mivel vasárnap érkeztünk, és a zsinagóga zárva volt – a zsinagóga melletti zsidó múzeumba mentem be, ahol találtam egy fiatalembert, aki tudott héberül. Elmondtam neki, hogy most érkeztünk, szállást keresünk, és ő aztán addig járta velünk a várost, míg egy olcsó helyet nem találtunk. Míg én a szállást kifizettem, a fiatalember el is tűnt, úgyhogy soha meg nem tudtam köszönni a segítségét. Erre szokták azt mondani, hogy a zsidók összetartanak. Szerintem nem a zsidók tartanak össze, hanem az emberek. Odamentem, látták, hogy problémám van, hát segítettek. Kész, ennyi. Egyébként itthon én is tettem így szívességet másoknak, számos alkalommal szállást szereztem, vagy ha nem volt hely, akkor szállást adtam, és soha pénzt nekem nem fizettek ezért. Külföldön még Görögországban is voltunk, de ott már szervezett úton.

Mivel nem politizáltam, az Izzóban meg a Beloianiszban a gyárral az ünnepekre, ha tehettem, nem mentem el, de mondjuk, május elsejére el kellett menni. Az kötelező gyakorlat volt. Fel kellett vonulni, kész. Hát felvonultam, nem fájt az nekem. De utána a többiek elmentek piálni, amit nekem a gyomrom nem bírt, meg egyébként sem szoktam hozzá. Akkor meglógtam. De sokkal több magánünnep volt, mint hivatalos ünnep, születésnapok, vagy valakit megünnepeltek. Mindig kérdezték olyankor, hogy ki mit iszik. Én mondtam, hogy tejet. Kiröhögtek, hogy tejet nem hoznak. Mondom, akkor nem megyek el. Kétszer nem mentem, harmadszor hoztak egy fél liter tejet. S isten éltesen, és tejjel megünnepeltem. És nem nagyon voltam boldog, mert ugye mindenki berúgott és ordítozott, és ilyen, olyan, amolyan szövegek hangzottak el, amik nekem nem voltak kellemesek. De ott egye meg a fene. Egyébként nálunk, a családban az nem igazán számított, hogy a barátaink zsidók legyenek, ma se számít. A mai bizalmas barátaink között jószíval nincs is zsidó. Az a barátunk, akivel együtt voltam Izraelben katona, és majdnem egy időben jöttünk haza, például

vegyes házasságot kötött, és kizárólag velük jártunk össze a házasság alatt. Ő nem is ismerte a pesti zsidókat, és nem is nagyon érdekelte. Ez az egy barátom volt, kizárólag ővele barátkoztunk. Társasági életet nem éltünk, itt voltak a szüleim, itt volt a Gyuri. Előfordult, hogy szilveszterkor átjött hozzánk a barátom a családjával meg a nagymamával együtt, aki típusosan galiciánér [Galíciából származó, nagyon vallásos zsidó. – A szerk.] öregasszony volt, jiddis anyanyelvű, magyarul nem tanult meg, úgyhogy eléggé bonyolult módon lehetett megérteni.

Mikor összekerültünk a feleségemmel, ő nagyon ateista volt, és én nem mentem ajtóstul a házba, hanem amikor főiskolára jártam, és ott nagyon előtérbe helyezték a fizikát, én megvettem egy hosszú könyvsort, fizikusoknak a filozófiai gondolataival. Ezek a fizikusok a huszadik század közepének a legnagyobb elméi voltak, és egytől egyig idealista filozófiát hirdettek, tehát nem materialisták. Verával végigzongoráztuk ezeket a dolgokat, és végül is belátta azt, hogy gyerekkorában ő állandóan identitászavarral küzdött. Tehát először embernek érezte magát, aztán magyarnak, és zsidónak alig-alig vagy egyáltalán nem. Bár egyébként ragyogó novellákat írt a szüleiről meg a szülei hülyeségéről, vagyis arról, hogy őt a háború után teljes identitászavarban hagyták. De ők ezt így tanították neki, hogy ez nem jelentős, nem fontos, nem kell vele foglalkozni. Miközben ő maga egy nagyon aranyos kis zsidó lány karikatúrája volt. És így szépen lassacskán belátta az igazamat, hogy bizony mi sajnos zsidók vagyunk, ha szeretjük, ha nem. Mert hisz mások annak tartanak. Hogy mi minek tartjuk magunkat, az egy dolog. Az kit érdekel? Ha mások annak tartanak, akkor ezt tudomásul kell venni.

Nekem ugye akkor lett zsidó identitásom, mikor a lágerben elvették a Bocskai-sapkát, május másodikán, pontosan. Ez az identitás lényegében azt jelentette, hogy mindent meg kell tennem azért, hogy valamit használhassak a zsidó embereknek. Nem a zsidóságnak, mert az egy más fogalom. Mert az pont úgy nem egységes, mint ahogy egyetlenegy nép sem egységes. Számomra a zsidóság nem vallás, hanem etnikum. Illetve sokkal inkább életforma. Hagyományt ápolni persze nem kezdtem el, mert sajnos nem nevelkedtem bele, tudásom sem volt hozzá és indíttatásom sem. De amikor még Vera itthon volt, és a szüleim még éltek, akkoriban a feleségemmel végigjártunk egy csomó zsinagógát, hol ide mentünk, hol oda, péntek este ide, szombaton amoda, de nem barátkozni, hanem körülnézni. Majdnem mindegyik templomba elmentünk, mert tudni akartam, hogy kik járnak oda, mik járnak. És bizony ezeknek a helyeknek a döntő többsége is az idegeimre ment.

A Dohány utcai zsinagógában akkor egy Fisch Henrik nevű rabbi volt [Kápolnásnyékről származó neológ rabbi. Főműve: Keresztény egyházfők felsőházi beszédei a zsidókérdésben (1938-ban az I. és 1939-ben a II. zsidótörvény kapcsán), Budapest, 1947. – A szerk.], akinek volt egy Leányegylet nevű intézménye, aminek egy R. Kató nevű, nagyon bolondos bakfis volt a főnöke, és neki segítettünk Verával már az 1950-es évek végétől. Ez a Leányegylet a hitközség úgynevezett Goldmark Termében, a Wesselényi utca 5. szám alatt, a második emeleten, egy olyan kétszázötven személyes kultúrteremben havonta egyszer, kávé- vagy kakaódélutánokat rendezett magányos öreg nők részére. Férfiak alig voltak, de férfiak is részt vehettek. Fizettek egy jelképes összeget, ezért kaptak egy brióst meg egy kakaót. Mi segítettünk a rendezésben: a feleségem asztalokat terített, felszolgált, én az ajtóban álltam, és elrendeztettem a sorokat, hogy ki hova üljön. És még egy dolgom volt, tudniillik zsidó művészek rendszeresen ingyen jöttek oda szerepelni. A legnagyobb nevek, akiket el lehet képzelni. Akkor még élt a Básti Lajos, de nem zsidók is jöttek, Sinkovits Imre például, aki közismerten jobboldali volt, eljött oda önként és ingyen fellépni. S én

tárgyaltam a művészekkel, akik ha végeztek, kaptak egy üveg kóser bort ajándékba. Mindenki azt adott elő, amit akart, teljesen vegyes műsor volt, nekem megmondták előtte, és én bekonferáltam. Ebben dolgoztunk mi éveken keresztül. Ez volt a mi társadalmi munkánk, a szüleimnek meg az volt a társadalmi munkája, hogy vigyáztak a gyerekeinkre. A hitközségi rendezvényekben mi addig vettünk részt, amíg a Fisch főrabbi el nem ment Németországba, mert meghívták egy német hitközségbe. Akkor jött a doktor Salgó László [(1910–1985), országos főrabbi, a rabbiképző tanára, 1972-től a Dohány utcai zsinagóga főrabbi; országgyűlési képviselő. – A szerk.], aki az 1940-es évek végén párttag is volt és egyben főrabbi is. Ő megváltoztatta azt a rendszert, hogy hosszú asztaloknál kávézgathattak a nők. Sorban beállított székeket, mint egy moziban, és nem adott se kávé, se semmit, hanem a művészek felléptek, és akkor csak azt lehetett nézni. De ugyanúgy beszédre érte a pénzt, sőt drágította. Én nagyon utáltam őt már akkor, s otthagytuk a Verával.

Mikor Laci fiam hét éves volt, nekem volt egy olyan gondolatom, hogy az én fiamnak nem lesz két gyökere. Egyértelműen zsidónak fogom felnevelni, és semmiféle eltérést ettől nem fogok lehetővé tenni. Na most, a Dohány utcai zsinagógában volt egy samesz, már meghalt, úgy hívták, Zoldán bácsi. Elküldtem a fiamat ehhez a bizonyos sameszhez, és megkértem, hogy legyen szíves, és tanítsa. Ő egyrészt megtanította héberül, és Talmudot ugyan nem tanultak, de Tórát igen. Megtanulta az alapelemeket, és megtanulta, hogy bizony mi nem úgy imádkozunk és nem úgy élünk, mint a többiek. Azt kell csinálni, amit a Tóra előír. És igyekezni kell, amit csak lehet, betartani. A fiam akkor azt mondta, hogy miért nem élünk úgy, ahogy itt le van írva. Miért nem kóser a háztartásunk? Megbeszéltük, megmondtam neki, hogy azért, mert nem tudjuk megfizetni. Egy kóser háztartás eszméletlen sokba kerül. Tehát a fiam már általános iskolás korában teljesen tisztában volt azzal, hogy ő mi, és mi az, amit nem tartunk be, de be kellene.

Nálunk egyébként semmiféle olyan ünnep, ami nem zsidó – karácsonyfa, húsvéti tojásfestés –, az nem fordult elő, semmilyen formájában sem. A zsidó ünnepeket megtartottuk, péntek esténként eljártunk a zsinagógába, hanuka gyertyát gyújtottunk, meg a szédert, a húsvéti vacsorát is megtartottuk, és amikor a fiam már tudott gitározni, akkor ő kísérte az énekeket. De ő egyébként soha nem is reklamáta a keresztény ünnepeket, nagyon öntudatos kis zsidó gyerek volt. Pedig amikor kellett volna, akkor nem metéltettük körül, mert tartottunk tőle, hogy ilyen vagy olyan agresszió lesz majd kitéve az iskolában. De aztán egyik iskolában sem okozott gondot, hogy zsidó. Egyrészt, mert nagyon jó matematikus volt, és a többi tantárgyból is jó volt, meg még jól sportolt is, tehát mondhatni, népszerű volt. Gyuri fiunk sem lett körülmetélve, mert őrá már születése előtt megtudtuk, hogy nem lesz egészséges, és intézetben kell majd élnie, és nem akartuk, hogy emiatt kellemetlenségei legyenek. Noha Laci nem volt körülmetélve, kivételesen, protekcióval mégis volt bár micvója, és huszonhat éves korában aztán ő maga megszervezte a körülmetélési szertartást, és itt, a lakásban körülmetélte egy orvos. Jöttek vagy tízen, imaszerekkel, mindennel, ami kell, és megtörtént a körülmetélés, mintha Laci akkor született volna meg, és akkor kapta a héber nevét, a Dant is.

Én aztán beiratkoztam főiskolára, 1964-ben előkészítőztem, és 1965-től 1969-ig elvégeztem a Kandó Kálmán Műszaki Főiskolát. A feleségem pedig, akinek eredetileg gimnáziumi érettségije volt, letett egy kétéves közgazdasági technikumi különbözetit. Fölváltva tanultunk. Először én tanultam műszaki ellenőrnek, aztán ő tanult közgazdasági technikumban, aztán én mentem a főiskolára, és mikor elvégeztem, akkor a feleségem beiratkozott egy rendszerszervezői szaktanfolyamra, és amikor már túl sok volt a rendszerszervező, és főiskolai diploma kellett hozzá, akkor elment a

Pénzügyi és Számviteli Főiskolára .

Laciról már kisiskolás korában kiderült, hogy az anyámtól sarokházat ugyan nem örökölt, de a matematikai készségeit igen, és az iskolában bizony tanították nagyon rendesen. És versenyeztették számtanversenyen, és amikor negyedikes volt, akkor Budapest első lett. Be is került a Fazekasba [A Fazekas Mihály gimnázium az ELTE gyakorló iskolája, hírnevét az 1962-ben indult matematika tagozat alapozta meg. – A szerk.], és elsős gimista korában még értettem, amit csinál, második gimnáziumtól kezdve viszont egy hangot nem értettem belőle, holott én korrepetáltam középiskolásokat számtanból, méghozzá elég jól. Az átlag számtantanároknál sokkal jobb voltam abban az időben. Tehát Laci ragyogó matematikus volt, és nagyon értelmes. Soha egy szava nem volt Gyurival kapcsolatosan, viszont nem is bíztuk rá soha a Gyurit, hogy vigyázzon rá. Nem volt feladata. Eléledélt mellette, ellebbentek egymást mellett. Így ment ez hét évig, amikor Laci már tizenhárom éves lett, és a következő évben ment középiskolába. Akkor már érzékelhetővé vált, hogy Laci már nem tud tanulni. Nem volt hol tanulnia. Mert itt voltak a szüleim a másik szobában, a kisszobában egy albérló – mert hét évig csak én dolgoztam, és kellett valami kiegészítés –, és mi, négyen laktunk a kisebbik szobában. Laci sehol nem tudott nyugton lenni, vagy a Gyuritól, vagy a szüleimtől. Kinn a konyhában tanult esténként, de szegénykém szenvedett. És kiderült az is, hogy a feleségem sem bírja tovább idegileg, mert a Gyuri hétéves korában már elég nehezen volt kezelhető. Láttam, hogy Vera állandóan sírt, ha kellett, ha nem, láttam, hogy az idegei totálkárosak. Anyám akkor már betegeskedett, halálos beteg volt, a feleségem az idegösszeroppanás szélén, Lacival senki sem tudott foglalkozni, mert én meg főiskolára jártam. Láttam, hogy ez így nem mehet tovább, a feleségemet ez igénybe vette. Elég volt neki a négy év, hogy engem is ki kellett szolgálnia. És akkor elhatároztuk, hogy a Gyurit valahová elhelyezzük.

Ebben az időpontban én lábadoztam éppen a kanyaróból, amit negyvenegy évesen szereztem be. S ez éppen nem hiányzott a családnak. Az apám járt dolgozni, de úgy volt a lakásban, mint egy kísértet, nem tudott hová lenni, hiszen az anyám haldoklott. Hát negyvenegy évig éltek együtt, és imádták egymást, idős korukban is hülyéskedtek állandóan. A feleségemet rábeszéltem, hogy menjen be az idegosztályra az SZTK-ba. Az idegosztályon megnézték, de zokogott ott is folyton. Szeptembertől beutalták egy szanatóriumba, a Rózsadombon. Én meg a kanyaróból félig kikanyarodva elkezdtem intézni a Gyuri elhelyezését, és végül hosszas huzavonák után Gyuri kikerült Nagytéténybe, egy intézetbe. Huszonhat évig élt ott. Most egy zsidó szeretetotthonnak a szociális részlegében van Újpesten, aminek a létrehozását 1991-92-ben Vera és én kezdeményeztük, és gyakorlatilag a megvalósításáig mi, ketten vittük előre. Sőt miután Vera nyugdíjba ment, még ő is dolgozott ott egy évig a szakmájában.

Az volt ugyanis, hogy amikor én már tolmács voltam az Izraeli Nagykövetségen, és intéztem az orosz zsidók Izraelbe költözését, akkor eljött Magyarországra a Joint legnagyobb embere. Én vettem egy nagy lélegzetet, odamentem hozzá a követség folyosóján, és azt mondtam neki: idefigyelj Boáz – úgy emlékszem, Boáznak hívták –, ha egy zsidó kósert akar enni, joga van hozzá? Azt mondta, igen. És függ ez attól, hogy értelmes-é, avagy sem? – folytattam. Nem, mondta. Hát Magyarországon jó néhány szellemi vagy fizikai fogyatékos zsidó él, akik nem tudnak otthon lenni, mert vagy nincsenek szüleik, vagy intézetbe kényszerülnek, és akik kénytelenek tréflit enni, mert az állami intézet nem főz nekik kósert – mondtam. És minden felekezetnek van már fogyatékos és öregotthona, a zsidóknak viszont csak öregotthonuk van. Azt mondta erre a jointos, hogy pénzük nincs már, de segíteni fog, csak szüksége van egy kalkulációra, hogy mennyibe kerülne a

fenntartása egy ilyen otthonnak. A feleségem – aki profi rendszerszervező volt, és akinek elmondtam ezt – először betett egy hirdetést az „Új Élet”-be, hogy akit ez a lehetőség érdekelne, az jelentkezzen. Kiderült, hogy tizenöt-tizenhat ember volt, aki pályázott volna ezekre a helyekre. Akkor a feleségem csinált egy kalkulációt, hogy hány szoba, fürdőszoba, ágynemű, törölköző, gondozónő stb. kellene, mennyi a bérköltség stb., tehát csinált egy komoly költségvetést, és egy fiatal kis barátnőnk ingyen és bérmentve lefordította ezt angolra. Odaadtam ezt a jointos fazonnak, és utána körülbelül egy hónap múlva behívtak a Zoltay Gusztávhoz [a MAZSIHISZ ügyvezető igazgatója – A szerk.], és ott egy nagyon menő gyógypedagógussal, a Krausz Évával hármasan megbeszéltük a dolgot. A helyet a hitközség adta, az újpesti öregotthon üres szobáit – úgy tíz szobát – elkülönítették, és a Joint megvetette a hitközséggel, amire szükség volt, és a kaját meg a Scheiber gimnáziumból kapják, ahol kóser konyha van.

Anyám 1970-ben halt meg, Rákoskeresztúron van eltemetve, zsidó temetőben, egy sírban van az apámmal. Anyám még ma is hiányzik, pedig már harmincnégy éve halott. Még mindig úgy jövök haza, ha hallok egy jó viccet, na ezt elmondom az anyámnak. Nagyon tudta értékelni. A Vera hasonlított az anyámmal. Olyannyira, hogy mikor Vera egy Vasedény boltban eladó volt, és az anyám is ott volt, azt hitték, hogy a lánya. Igen. Az ember olyan nőt vesz feleségül, aki az édesanyjára hasonlít. Ha őt szereti. Ha nem, akkor egészen eltérőt vagy akármit választ.

Amikor Laci elvégezte a gimnáziumot a Fazekasban, akkor én többé-kevésbé aggódtam azért, hogy rossz társaságba keveredik, nem ismertem még a fiamat annyira. Pedig rájöhettem volna, hogy ez nem fog bekövetkezni, de főleg azt akartam, hogy zsidó társaságba járjon a későbbi partnerkapcsolata miatt. Nem akartam direktbe beavatkozni, de tizenhét éves korában elvittem a professzor Scheiberhez [lásd: Scheiber Sándor], aki minden pénteken tartott az imádkozás után egy úgynevezett kiddust, ami azt jelenti, hogy megáldották a bort, megáldották a kalácsot, és a kalácsot szétesztették a jelenlévők között, akik voltak, hogy száznál jóval többen voltak, tele fiatallal. És a Scheiber valamilyen előadást tartott, közismerten nagy tudású ember volt, a magyar irodalomban kiváló volt, azonkívül az ó- és középkori zsidó irodalom, mondhatni, a kisujjában volt. Leült és beszélt, és akit érdekelt, az odajött, és fél év múlva annyian lettek, mint a kínaiak. Már senkinek fogalma nem volt, hogy kik azok, akikkel ott egy helyen van. Bizonyos részük, akik többé-kevésbé lazán ismerték egymást, elmentek utána a Dunapark nevű kávéházba, a Szent István parkba. Amikor megérkeztek, a zenekar már rögtön elkezdte a „Hava nagilá”-t játszani, ami egy izraeli dal. Egy csomóan odamentek, egy csomóan meg nem mentek oda, mert nem voltak ismerősek, vagy nem volt pénzük.

Ahol a Scheiber előadott, az a rabbiszeminárium [Országos Rabbiképző Intézet] díszterme volt. Volt ott a sarokban egy zongora, és én odaültem a zongoraszékre, mert kevés volt az ülőhely. A többiek meg körülültek, körülálltak, úgy nyolcan-tízen. Együtt üldögéltünk, és utána együtt távoztunk, és hozzánk csapódtak srácok azokból, akik nem mentek a Dunaparkba. És akkor néhány gyerek, akik ott tébláboltak, és többé-kevésbé ismertem őket, eljött hozzám. Elkezdtünk beszélgetni mindenféléről, szigorúan zsidó témákról. Először vasárnapra beszéltük meg, hogy találkozunk nálam, voltunk hatan, Vera meg én meg még négy fickó. Két vendég rabbinövendék volt. És megdumáltunk mindent, és rájöttünk, hogy hülyeség a vasárnap este, mert hiszen pénteken úgyis együtt voltunk a Scheibernél. És az egész átkerült péntekre, még a kezdetén, a második-harmadik összefutás után. De hát ennek a néhány fickónak is voltak haverjai, akik mondták, hogy hát ők is eljönnének, és rövidesen megduplázódott a létszám. És én láttam, hogy ezek a gyerekek az

identitászavaruk miatt iszonyatosan neurotikusok. Van olyan, akinél most sem múlt el. Ezek holokausztüldözöttek másodgenerációs gyerekei voltak, akik tudták vagy nem tudták, hogy a nagyapjukat megölték itt, ott, amott, továbbá olyanok, akikről azt szokták mondani, hogy rajta kívül mindenki tudja, hogy zsidó.

Az évek során körülbelül kétszázötvenen fordulhattak meg nálunk. Akik idejártak, azok kivétel nélkül értelmiségiek voltak. Fiatal orvosok, fiatal közgazdászok, egyetemisták, középiskolások. Az első társaság már megházasodott, gyereke volt, de jöttek mindig újak. És négy olyan házaspár van, aki itt, ennél az asztalnál ismerkedett meg. A lényeg az, hogy péntekenként pillanatokon belül tízen, tizenketten, tizenöten, mikor mennyien jöttek, volt amikor hatan, de volt, hogy huszonhatan. És akkor vettünk mindig egy kiló háztartási kekszet meg filteres teát. És leültek, és hogyha akadt valakinek témája, és néhányat érdekelt, akkor leültek egy sarokban, arról beszélgettek. A másik társaság a másik sarokban beszélgetett. Nagyon keményen tiltottam, hogy a magyarországi politikai helyzetről egy szó is elhangozzék. Az egyik fickó egyszer jött egy Duna körös jelvénnel, és egyszerűen levettem vele [A bős-nagymarosi vízlépcsőrendszer ügyében emelte fel szavát az 1984-ben megalakult Duna Kör. A Duna-mozgalom tulajdonképpen előhírnöke volt a rendszerváltásnak. Az állam a bős-nagymarosi vízlépcsővel kapcsolatos adatokat titkosította, az aktivisták mozaikokként gyűjtötték össze azt, ami tudható. – A szerk.]. Én magam sem foglaltam állást 1956-ban, itt sem akartam, hogy egy szó is elhangozzék a magyar belpolitikai életről. Arról, hogy Izraelben mi van, arról beszélgettünk. Hogy a brooklyni pajeszosok miért pajeszosok, például. Hát a rabbinövendékek tudtak sok mindent, amit én nem, és kölcsönösen tanultunk egymástól. Ők nem tudták ugye, hogy milyen volt Auschwitz. Szóval sokat, rengeteget beszélgettünk. Minden áldott pénteken, tíz éven keresztül. A fiam is benne volt ebben a társaságban.

Akkor szüntettem meg ezeket a péntekteket, amikor a fiamék disszidáltak Izraelbe, 1985 augusztusában. A fiam meg a menyem a Scheiber professzornál kezdték egymást nézegetni. Utólag nekem elmondták, hogy ők első látásra egymásba szerettek. Ilyet még nem pipáltam a bűdös életben. És nem jellemző, hogy ez tartós lenne. Lekopogom, hogy jövőre lesznek húszéves házások, és három gyönyörű lányunokám van. A menyem 1960-as születésű, az eredeti foglalkozása történelem-magyar szakos tanár, de Izraelben kitanulta az óvónőséget és a gyógypedagógiát is. Eleinte kicsit félttem tőle, mert az ő szülei elváltak, és tartottam attól, hogy a példa ragadós, de kellemesen csalódtam. Egyébként őt sem nevelték zsidónak a szülei, ő is csak később ébredt rá az identitására. Különben 1983-ban mi már jártunk Izraelben a családdal. Laci, Vera és én. A menyem akkor kezdett járni a Lacival, akkor ismerkedtek meg. De neki sem mondtuk meg, hogy hova megyünk. Mert Görögországba szólt az útlevelünk négy hétre. És Görögországból mentünk tovább. Hát 1983-ban ez még eléggé cikis volt [Magyarországnak 1967–1989 között nem volt diplomáciai kapcsolata Izraellal. – A szerk.]. Ha az ember nem telefonált vagy nem írt, akkor ez nem derült ki. Feltéve, ha nem Bécsből indult. Mert a bécsi nagykövetséggel szembeni lakást a magyar szervek bérelték, és mindenkit lefényképeztek, aki kiment vagy bement. S ha utána kért útlevelet, akkor odarakták elé, hogy hát nézze, hol járt Bécsben. Akkor úgy volt, hogy háromévenként lehetett menni, és talán adtak kétszáz dollárt vagy háromszázat vásárlásra [lásd: kék útlevél]. De nekem megvoltak akkor már az összeköttetéseim, kapcsolataim Izraelben, amik korábban is voltak, mert ugye én ott katona voltam, a volt bajtársaimmal, deportálva voltam, a volt deportált társaimmal, nagykanizsai iskolába jártam, a volt nagykanizsai iskolásokkal. Háromféle társaság is volt, aki nekem haverom volt. Egy hétig Görögországban flangáltunk, s három hetet

voltunk Izraelben.

Laci fiamnak a dolog nyilván tetszhetett. Abból gondolom, hogy ugye itthon nem volt szokás hordani a kipát, ott fölrakott egyet, mikor odaértünk, és mintha rajzszöggel odaszögezték volna, le nem vette, amíg el nem jöttünk. Mióta ott él, soha nem hord, de akkor hordta. Mert élvezte, hogy lehet. És mikor megjöttünk, utólag elmondta az akkor még jövődöbéli menyemnek, aki 1984-ben elment Zürichbe, és Zürichből ment tovább Izraelbe. Ez volt 1984-ben. 1985 nyarán összeházasodtak. Július hatodikán megesküdtek az anyakönyvvezetőnél, és három vagy négy hét múlva pedig a Landesmann rabbi eskette össze őket a József körút 27-ben, a zsinagógában, majd volt egy kis összejövétel a rabbiszeminárium dísztermében, ugyanott, ahol a péntek esti előadások szoktak lenni. Csodálatos kis esküvőjük volt. Kétszáz meghívót küldtünk szét, és a Landesmann György rabbin kívül még három rabbi volt jelen a vendégek között – a Schweitzer, aki a szeminárium igazgatója [ORI] volt akkor, és ő adta a termet teljesen ingyen, a Raj Tamás és a Berger István nevű rabbi –, ami abban az időben nagy eseménynek számított.

A menyemnek, mint kiderült, él még ma is egy nagymamája Párizsban. És mondták, hogy elmennek nászútra a nagymamához. De mielőtt indultak volna, előtte való nap délben szólt nekem a fiam, hogy elköltözzünk. Mondom, és hova? Izraelba. Ennyi. És akkor egy kicsit zöldek lettünk, egy kicsit kékek lettünk a feleségemmel. A menyem családja, érdekes módon, másfél-két nappal előbb tudta már. A menyem nem tudta megállni, hogy ne szóljon. Hát lapítottam, mint a gyalogbéka. Most mit csináljak? A fiam huszonnyolc éves volt, nős ember, önálló ember, önálló kereső. A menyem tanítónő, önálló ember, önálló kereső. Most mi az én szerepem abban, hogy ők hogy és mikor, hol és hogyan akarnak élni? Megakadályozhattam volna, ha feljelentem. De egyrészt nem jelentettem volna fel a saját fiamat, másrészt semmi közöm nem volt beleszólni, hogy ő mit akar csinálni. Kimentek, és amióta ott élnek, azóta vagy ők jönnek haza, vagy mi mentünk hozzájuk. Először 1988-ban voltunk, amikor a Moria született, legutóbb pedig négy éve voltunk kinn.

Én 1983-ig a TRAKISZ-ban dolgoztam. Amikor a Gyurit elhelyeztük, akkor a feleségem is elment dolgozni. Itt, a közelben, az Üvegipari Szövetkezetnél volt egy iroda, ahol egy korábbi kolléganője dolgozott, és akkor ezerhatszáz forintos, igen kiváló fizetéssel felvették. Anyagkönyvelő lett. De hamarosan eljött onnan, és elment először a Főtaxihoz rendszerszervezőnek, majd pár év múlva a Tanorg [Tanácsi Ipari Vállalatok Szervező Intézete] nevű céghez, ami bérszervezést végzett. Én 1983-ban elmentem egy gmk-hoz, amit sürgősen ott is hagytam, mert nagyon csaltak a számlákkal. Akkor már protekciót szerzett a feleségem a Fővárosi Csatornázási Műveknél, kellett nekik egy tervező. Életemben nem volt tervező gyakorlatom, de azt mondtam, hogy inkább kezdő tervező leszek ötvenöt évesen, mint csaljak. Onnan mentem nyugdíjba, mégpedig fillérre hatvan évesen. De tudtam, hogy a nyugdíjam igen kevés – hétezer-négyszáznegyvennégy forint volt, negyvenéves munkaviszony után –, viszont tudtam héberül, és azonkívül akkor már évek óta foglalkoztam a magyar és a budapesti zsidó kultúrával, épületekkel, intézményekkel. Letettem a héber nyelvvizsgát, és ahogy nyugdíjba mentem, rögtön elhelyezkedtem az Ibusznál a módszertani osztályon, és beiratkoztam idegenvezetőire. Egy év után letettem a vizsgát, és attól kezdve dolgozhattam mint idegenvezető. Amikor az Ibusz szétolvadt, akkor megszűnt az én munkaköröm is.

1989 végén a Szovjetunióból kezdték elengedni a zsidókat Izraelbe. Gorbacsov idején azt mondták, hogy aki akar menni, az menjen. S egyszerre akart kétmillió zsidó kivándorolni a Szovjetunióból.

Egy ideig ezek Bécsbe mentek, Varsón, Bukaresten és Budapesten keresztül, és akkor a többség elment Amerikába. Budapesten negyedmillió szovjet zsidó ment át 1989 végétől addig, míg 1991 nyarán megengedték, hogy az izraeli gépek Moszkvában leszálljanak, és a szovjet gépek is mehettek Izraelbe. Kezdetben egy-két család jött, megkeresték az Izraeli Nagykövetséget, és kaptak egy repülőjegyet a legközelebbi Malév-járatra Tel-Avivba. De rövid időn belül rengetegen jöttek, és akkor a nagykövetségen már gond volt, mert nem volt ehhez apparátus. Volt egy konzul, doktor Gordon – nem emlékszem a teljes nevére –, aki behívatott, hogy volna-e kedvem nekik dolgozni, épp akkor, mikor az Ibusznál megszűnt a munkám. Elvállaltam, és a követségen dolgoztam addig, amíg százával nem kezdtek jönni a szovjet zsidók. Akkor megcsinálták a Jewish Agencyt, amit Szochnutnak hívnak Magyarországon. S a Szochnut itt talált egy irodát, és én voltam az egyik első alkalmazottja, aki ezt berendezni segített, meg ott is dolgoztam, intéztem a családok utaztatását. Erre az időre már felvettek egy csomó orosz tolmácsot, nagyrészt nem zsidót, hanem olyat, aki a Szovjetunióban született, de akinek Magyarországon élt apja, anyja, és tudtak magyarul is, oroszul is. És idejöttek az izraeli biztonsági emberek is. A magyar rendőrség pedig elkezdte ezeket vigyázni, és mivel kevés rendőr tud héberül vagy angolul, ezért kellett egy tolmács, aki én lettem. Kivettek az íróasztal mellől, kiküldtek a repülőtér melletti szovjet laktanyába, ami üres volt akkor. És berendezték ágyakkal, takarókkal, konyhával, szóval legalább száz ember dolgozott ott. Takarítók, szakácsok, felszolgálók, és úgy általában naponta ezer zsidó jött a Szovjetunióból, akiket el kellett látni, és elküldeni, hogy a következő repülőgép vigye el őket. Idővel aztán különjáratok kellettek, mert mondanom sem kell, hogy a menetrendszerű járatokon nem volt annyi hely sosem, hogy befértek volna. Volt olyan nap, amikor egy nap alatt ötezren mentek át Budapesten. Ez két és fél évig tartott, és nekem az volt a dolgom, hogy a rendőrök és az izraeli biztonsági emberek között fenntartsam a szóbeli kapcsolatot.

Azután bedolgozó idegenvezető voltam, alkalmanként izraeli csoportoknak mutattam be Budapestet. Mostanában már nincs munkám, mert az izraeliek inkább máshová, például a horvát tengerpartra mennek. Az a rossz, hogy igazából nincs már tennivalóm. A feleségem szokta is mondogatni, hogy én akkor vagyok elememben, ha vészhelyzet van. Olyankor aktív és találékony leszek, egyébként meg csak úgy elvagyok magamnak. De viszont manapság kedvtelve olvasgatom azokat a rendőri feljegyzéseket és jelentéseket, amiket kikértem a Történelmi Hivataltól, és amikrőlunk készültek, az 1980-as évek közepén rendezett péntek esti összejövetelekről. Ezek az alkalmak végig jelentve voltak, és most ezek a jelentések a kedvenc olvasmányaim. Amúgy meg megvagyunk a feleségemmel ketten magunknak, és várjuk, hogy találkozzunk az unokákkal, a fiamékkal, és nagyon arra koncentrálunk, hogy velük mi van, mert mi már, hogy úgy mondjam, kifutóban vagyunk az időből. Az unokáim, Moria, aki 1988-ban született, Yaél, aki 1990-ben, és Noá, aki 1997-ben, tüneményes teremtések. Yaél egyébként az öböl-háború [1991] előtt egy héttel született, a menyem épp akkor veszélyeztetett terhes volt, feküdnie kellett, úgyhogy én mentem ki hozzájuk, és én vezettem a háztartásukat, a feleségem ugyanis akkor még dolgozott. A fiam és a családja az, ami engem a legjobban foglalkoztat. Az egész politikai helyzet, hogy Arafat vagy nem Arafat, hogy Bácsfy Diána [A magyarországi hungarista mozgalom egyik szószólója. – A szerk.] vagy nem Diána, hogy Huszein vagy nem Huszein, ez egy tizedrangú kérdés nálam, nem érdekel. Az érdekel, hogy a fiamnak legyen munkája, és egészségesen felnevelje a lányait.